

Szarvák Tibor

**ADALÉKOK A TÁRSADALMI
FELZÁRKÓZÁS SZOCIOLÓGIÁJÁNAK
ÉRTELMEZÉSÉHEZ**

Szarvák Tibor

Adalékok a társadalmi felzárkózás szociológiájának értelmezéséhez

Közösségi és egyéni szerepek, társadalmi meghatározottságok
a vidéki Magyarországon

SZOCIOLÓGIAI TUDÁSTÁR

12.

A Debreceni Egyetem BTK
Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének sorozata

Sorozatszerkesztő:
CZIBERE IBOLYA

Szarvák Tibor

Adalékok a társadalmi felzárkózás szociológiájának értelmezéséhez

Közösségi és egyéni szerepek, társadalmi
meghatározottságok a vidéki Magyarországon

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2022

Szakmai lektor:

FÓNAI MIHÁLY

A borító Asztalos Zoltán fotójának felhasználásával készült

© Szarvák Tibor, 2022

© Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022

ISSN 2786-2194

ISBN 978 963 318 998 6

Kiadta: Debreceni Egyetemi Kiadó

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató

Tipográfia, tördelés, borítóterv: Juhászné Marosi Edit

Nyelvi lektor: Feketéné Balogh Marianna

Tartalom

Mottónk	7
I. Bevezető	9
A település fogalmának megközelítéséről	10
II. Települési stratégiák – sikeres életvilágok	13
III. A verseny és a szolidaritás szociológiája	17
A szociális kérdés alakváltozásai	17
A felzárkózás szociológiája	19
Népességmegtartó képesség/képességmegtartó népesség: értékpárok történeti kontextusban	25
Népességmegtartó képesség/képességmegtartó népesség: szakpolitika támogató összefüggések	27
IV. Vidék és versenyképesség, települési stratégiák	31
A versenyképesség fogalma, fontossága	31
Az állam jelentősége és felelőssége a versenyképesség növelésében, a gazdasági folyamatok stabilitásában	35
A versenyképesség értelmezése a sikeres települési stratégiák tükrében	36
V. A modernizációs folyamatok társadalmi jellemzői	37
Kisléptékű terek ↔ makroterek – Párhuzamos világok létezése	40
Társadalmi kapcsolati hálók, települési kapcsolatok történetisége	41
Helyi társadalom: az együttműködés kommunikációs kultúrája	45
Az innovációk társadalomföldrajza	46
Települési forgatókönyvek – lehetséges jövőképek	55
VI. A társadalompolitika határai	59
A produktív szociálpolitika újraindítása	59
Szociálpolitikai hiányszükségletek – hatáskutatás-tipológia a szociális gazdaságban	60

A szegregáció mintázatai – kirekesztettség a humán és az infrastrukturális közszolgáltatásokból	62
A „jó gyakorlat” mint szociológiai és fejlesztési kategória	64
VII. Az esélyteremtés társadalmi-települési környezete	67
Sikeres települési stratégia – módszertani segédlet a szociálpolitikai hatások tervezéséhez, méréséhez	72
VIII. Összegzés	79
Települési stratégiák – történeti aspektusok és jelenkori innovációs lehetőségek	79
Irodalom	89
Táblázat- és ábrajegyzék	111

Mottónk

Alexis Tocqueville írta egykoron a „Demokrácia Amerikában” című munkájában, hogy romokon építkezünk (Tocqueville 1993). Úgy gondoljuk, hogy napjainkban is átmeneti, átalakulásban lévő társadalomban élünk, amelyben a tradicionális intézmények már nem működnek, az újak pedig még nem vertek gyökeret (Szarvák 2006).

A rendszerváltások egyébként szimbólumokat jelenthetnek. Azt mutatják, hogy miként tud élni egy településtérség a számára „megadatott” lehetőséggel egy teljesen új társadalmi-gazdasági környezetben, egy új fejlődési út küszöbén. Másként ez az állítás úgy fogalmazható meg, hogy ezek az új fejlődési pályák milyen lehetőséget teremtenek a településtérség korábban sikeresnek mondott tényezőinek érvényesüléséhez. Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a legutóbbi trendváltás idején az Alföld nem tudta közvetlenül átmenteni belső erőforrásait, ám a megszakítottság elve az ökológiai szempontok fokozott érvényesülése, a fenntartható fejlődés elvének alföldi adaptációja révén fedezhető fel újra (Csatári 2000, Zoltán 2001).

Ez a nem megfelelő „illeszkedés” a tradicionális intézmények és az új valóság között számos problémát okoz. Az átmenethez azonban kedvező feltételeket jelent, mert a XXI. század követelményeinek való megfelelés nemcsak technológiai-gazdasági, hanem egy mentális-kulturális, egyszerűen társadalmi megújulást, sikeres stratégiákat, jó gyakorlatokat is jelent. Mindezek megvalósítása nemcsak a klasszikus, független kutató-értelmiségi szerepben, hanem fejlesztői (közösségi) oldalról is fontos.

I. Bevezető

A humán közszolgáltatások átalakulásának idején nagyon fontos az, hogy a szakmákat összetartó erőről beszéljünk. A szakmai minimum (közös nevező) alapjait Kersting nagyon találóan fogalmazta meg (idézi Budai 2010: 54): Az önazonosság, az identitás azt a szakmai esszenciát, azt a szakmai belső magot jelenti, amiktől ez a hivatás hivatássá válik (Szarvák 2014). Csíkszentmihályi Mihály pszichológus szerint ez az esszencia tulajdonképpen egy flow élményként is értelmezhető; amely összefügg – többek között – a feladatra való koncentrációval, illetve az ismeretekkel, tudással.

Ismert azonban az, hogy a flow (az esszencia) felfedezése és megtalálása nem mindig egyszerű. Ehhez a folyamathoz illeszkedik jegyzetünk. Úgy gondoljuk, hogy haszonnal forgathatja mindenki, aki társadalomtudományi, szociális, pedagógiai, igazgatási, településsel foglalkozó területre „téved”. A tananyag ahhoz járul hozzá, hogy a téma iránt érdeklődők szakmai identitása nyitott maradjon. Ez ugyanis az egyik legfontosabb jelzője annak a szakmai pályájának, amelyben a tudás és a tapasztalatok megújítása és az ehhez kapcsolódó információk értékelése alapkövetelmény.

Mivel a XXI. század második évtizedére a hazai közigazgatás-fejlesztés egyik alapszava lett a jó állam. Munkánkban a jó állam (absztrakt és cselekvő) fogalmat alapvetően a hagyományok, az értékrend és az intézményrendszer függvénye (Fejes idézi Bozsó 2015: 110.) mentén értelmezzük. Jegyzetünkben a társadalmi tervező folyamatot támogató és akadályozó struktúrák leírásáról lesz szó.

Fel kell tennünk azt a kérdést, amit Budai István is feltesz az interdiszciplinaritás fogalmáról írott 2009-es tanulmányában: újra és újra előtérbe kerül a „mi a célra vezetőbb” dilemmája, így saját szakmájukba bezárkózva dolgoznak az egyes szakterületek, ágak szakemberei, vagy kilépnek az integrációk, interprofesszionalizáció eddig ki nem használt lehetőségei felé?

A fentebb idézett szerző gondolatai jól kapcsolódnak az elemzésünkben taglalt kérdéskörhöz. Olyan szakemberek képzése a célunk, akik jól kezelik, és

össze tudják egyeztetni a centrum elvárásait a lokalitás (esetenként a periférikus területek) igényeit.

A híd szerep betöltésére alkalmas szociálpolitikai szakemberek, szociális munkások és más humán közszolgáltatásokban dolgozók a következő időszakban emelni fogják a vidék közhasznát (Glatz 2008: 45) és támogatják a poszttradicionális vidék (Kovács 2012) fejlődését.

A magas tudományos célkitűzések mellett gyakorlati célunk a közigazgatás és a közszolgáltatások megerősítése a periférikus helyzetben lévő járásokban, mert ez a folyamat megadhatja azokat a humán és infrastrukturális hozzáadott értékeket, amelyek hiányát ezek a terek/közösségek önerőből leküzdeni nem tudják (Baranyi 2009: 76). Mindez erősíti a népességmegtartó képesség/képességmegtartó képesség elvét, ami települési nézőpontból népességvonzó képességként is definiálható, illetve a bevezetőben kell hivatkoznunk Andor Mihályra, aki a rendszerváltás évében jelentette meg a „Néma Népszavazás” című könyvét:

„A település népességmegtartó ereje mögött egy paternalisztikus állameszme húzódik meg, amely az újraelosztás sakkjátszmájában báboknak tekinti az embereket és sakktáblának a települési struktúrát. Ha ezt idetesszük, onnan azt elveszszük, akkor az emberek ott maradnak vagy lépni kényszerülnek. Holott a településeket emberek hozták létre, és örömmel maradnak, ha körülményeiket (térhasználat, társadalmi igény) maguk alakítanák” (Andor 1989).

A település fogalmának megközelítéséről

Olyannyira hétköznapi kategória, hogy bele sem gondolunk a valódi jelentésébe – pedig ahány szakterület, annyiféle megközelítésben írják körül. Bonyolultsága, komplexitása madártávlatból is jól látszik, szerkezetében egyszerre fedezhetők fel az összekötő és az elválasztó elemek. Az utcák azonnal szembeötlő hálózata csontvázként teremt kapcsolatot a települési szövet elemei között – azonban ugyanilyen jól kivehetők az elválasztó funkciójú kerítések is.

Lexikonszerű tömörséggel megfogalmazva a település egy adott földrajzi területen elhelyezkedő, épített és természeti elemekből álló öszkép, amelynek alapvető szerepe az, hogy az ott élő emberek számára lakóhelyként, továbbá társadalmi-gazdasági tevékenységek színtereként szolgáljon.

A település tükörképe, egyben hordozója az ott élő emberi közösség múltjának és jelenének, tükrözi a társadalmi-gazdasági berendezkedést és a kultúrát. A fizikai szerkezet tehát szoros kölcsönhatásban van a helyi társadalomával, az egyik változása mindig kihat a másikra. A differenciálódás mindkét esetben természetes folyamat: ahogyan a falunak van központja és alvége, frekvenciált és

periférikus településrészei, úgy a társadalom is különböző csoportokra oszlik pl. jövedelem, iskolázottság vagy életkor szerint.

Jegyzetünkben alapvetően elméleti és gyakorlati keretek bemutatására vállalkozunk. Foglalkoznunk kell a települési és társadalmi versenyképességgel, a centrum–periféria elméletekkel (a modernizáció fogalmával és annak történetiségével), a szociálpolitika fogalmának változásaival és települési szerepével, a felzárkózással kapcsolatos tevékenységekkel, fókuszba került szereplőkkel.

Tesszük ezt azért, mert a létező társadalom belüli és települések közötti különbségek egy bizonyos szintet meghaladva már nem a sokszínűségében is egységes mozaikot eredményeznek, hanem szakadásokhoz vezetnek a települési/térbeli és társadalmi szövetben egyaránt. Ha a valóságban is megépítenénk a kirekesztés, a szegregáció messziről láthatatlannak tűnő falait, akkor a településünkön/térségünkön azok számára is megnehezülne vagy épp lehetetlenné válna a napi feladatok elvégzése, akiket nem érint a kirekesztődés. A sikeres települési stratégia megalkotása és menedzselése ezért a közösség egészének jövőjét határozza meg.

Ezért lényeges az a kérdés, hogy a létező alföldi örökségünkkel miként tudunk elmozdulni a társadalmi periféria élethelyzetről. Ez az ontológiai alapállás határozta meg tradicionálisan az Alföld-kutatások diskurzusát. Ehhez elegendő, ha a rendszerváltó évtized első Alföld-konferencia kötetének címére rápillantunk: az „alföldi út” kérdőjelei. Akkoriban is a foglalkoztatás, a munkanélküli lét, a roma társadalom, a tanyák és a belső migráció, valamint a normák és értékek változásai jelentették a kutatói fókuszpontokat. Az évezred első Alföld-konferenciáján a klasszikus társadalomtudományi témákat az esélyegyenlőség és az esélyteremtés szempontjainak figyelembevételével beszéltük meg újra.

Ez az általánosan érvényes EU-s közpolitikai alapelv az, amely megteremtheti a racionális egyéni és közösségi magatartást, amely meghatározhatja az információs társadalom terjedésének sikerét. A siker értelmezésünkben az a folyamat, amikor az információs technológia műszaki oldala már inkább a társadalmi-területi versenyképesség tényezőjévé válik, amikor az új technikai berendezések, informatikai rendszerek új munkamegosztási struktúrát, új életmód- és térformákat generálnak (Mészáros 2003), megváltoztatják a társadalmi, gazdasági döntéshozatali mechanizmusokat és a döntések visszacsatolását (Varga 2003).

Mindezek fényében jobban érthető Tóth József klasszikus településmeghatározása is, amely szerint a település „társadalmi, gazdasági, infrastrukturális és természeti szférák kölcsönhatáson alapuló, együttműködő rendszere” (Tóth 1988).

II. Települési stratégiák – sikeres életvilágok

A modern társadalmak mind a közösség szempontjából, mind pedig földrajzilag sokkal töredékesebbek, mint a hagyományos életvilágok. A tradicionális közösségekben a legtöbb átlagember helyhez kötött volt, a világról, a térről alkotott nézetüket alapvetően a települési környezetről formálták (Mészáros 1994). A modernizáció abba az irányba vezet, amelyben egyre kisebb a jelentősége a fizikai térnek.

Az életvilág más megfogalmazásban a mindennapi élet azon elemeit jelenti, amelyet a társadalomban élő személy adottnak vesz (Andorka 1997: 635). A klasszikus meghatározás értelmezhető a szűkebb-tágabb fizikai és közösségi térre is: az egyénnek a társadalomban való eligazodását, tevékenységét segíti az, hogy az életvilág működését ismeri, és kiigazodik benne. A közösségépítő és -fenntartó/-fejlesztő munka így a különböző életvilágokhoz kapcsolódva eltérő közösségi dinamizmust jelent.

Az életvilág a felelős a kultúra, a szociális közösségek és a személyiség szimbolikus újratermelődéséért. Ferdinand Tönnies szerint (Tönnies 1983) a társadalomban háttérbe szorulnak a közösségek, életvilágunk tágul, sőt, egyre inkább párhuzamos életvilágok és személytelen kapcsolatokon, szerződéseken alapuló társadalmi szerveződések léteznek. S így – mivel már nem véd bennünket a közösség (kisléptékű tér) – az árukon, a pénzen és az infokommunikációs technológián keresztül kapcsolódunk bele a makroterek életébe.¹ Az eltérő szocializációs minták határozzák meg a különböző helyzetekben követett mintákat, különböző körülményekre adott válaszokat, ugyanis a társadalom tagjai nem vesznek/vehetnek részt egyformán a térstruktúrák megalkotásában: kevesek igazán aktívak, s a többség inkább passzív, így a készen kapott fogalmakat adaptálja a társadalmi élet történéseinek befogadásához, megértéséhez (Paasi 2001).

¹ A komplex életvilág-hálózat tovább strukturálja a térfelosztásunkat. A kisléptékű tér a személyes és a lokális térből épül fel, a makroterek a kistérségi vagy megyei szinthez, egy nagytájhoz vagy régióhoz, illetve az országhoz vagy nemzetek felettséghez tartozó kapcsolatokra utalnak (Szarvák 2006).

A sikeres helyi stratégiák bemutatásának ezért van különösen fontos jelentősége. Mintát közvetítünk ugyanis ezzel.

A siker olyan szociológiai, gazdasági (intézményi és közösségi) kategóriákkal jellemezhető értékelési kategória, amely meghatározza azt a fejlődési utat, amelynek során az egyes nemzetek/közösségek gazdagabbak, mások szegényebbek lesznek. Tulajdonképpen olyan társadalmi szituációról beszélünk, amely egyenlőtlen helyzeteket erősít fel. A folyamat sikeressége a leszakadás vagy a felzárkózás.

Fontos tudni, hogy ezeket a fejlődési mintákat, a sikerhez vezető recepteket csak úgy lehet másolni, ha helyben teremtik meg a mikroszintű ösztönzőket, amelyek a fejlesztések fenntarthatóságához szükségesek (Acemoglu – Robinson 2013).

Mindehhez olyan szemléletmód, gondolkodási és tevékenységi rendszer szükséges, mely tisztában van a közeg (ágazat, tér, közösség stb.) erősségeivel, gyengeségeivel, lehetőségeivel és veszélyeivel. Ahogy Gáspár Tamás fogalmaz: „józanul ítéli meg és mérlegeli társadalmi közegének alaptulajdonságait, képességeit, magatartásmintáit, helyzetét és mozgásterét” (Gáspár 2012: 11). A szerző szerint a „Strategia Sapiens” professzionálisan értékeli: „hálószerűen, széleskörű összefüggésekben képes értékelésre [...] rugalmasan alkalmazkodik a mindenkori jelen változó körülményeihez, tapasztalatait folyamatosan beépíti szemléletébe, gondolkodásába, tevékenységébe.”

Hasonlóan a szociális munka és a szociális tervezés módszeréhez az ember és környezete közötti kölcsönhatásokban, híd (közvetítő) szerepekben gondolkodik (Hegyesi – Talyigás 2006).

Ez a cselekvés rendkívül sok szálon mozog: tulajdonképpen egy gondolatpár érzékelhető ebben a folyamatban, az alkalmazkodás és alakítás értékpárja, ami a fenntarthatóság és a felzárkózás ciklikusan változó körülményeiben ölt testet (Gáspár 2012: 11).

A szélesebb tartalmú jóllét tulajdonképpen egyfajta életminőség-fejlesztés. Ha a társadalmi kohéziót komplexen szemléljük, akkor az így megvalósított stratégia alapja az, hogy a cselekvő ember/közösség nemcsak önmagát helyezi középpontba, hanem a másik személyt/közösséget is. Ennek eredményeként jöhetnek létre a nyer-nyer helyzetek, s valósulhat meg a széles értelemben vett fenntartható közösségi jóllét és mindenki java, a közjó (Bader 2016: 142).

Elgondolásunk szerint a fenntartható település egy olyan entitás, ahol a terek közösségének erős kohéziója, identitása van, amelyet a közösen kidolgozott célok erősítenek.

A fenntarthatósághoz fontos, hogy az életvilág a szocializációs folyamatban meghatározó jelentőségű. Az itt kialakított innovációkból társadalmi használat indulhat el, mindez biztosítja azt, hogy ez a cselekvés ne szigetelődjön el a társadalomtól (Glatz 2000: 14).

II. Települési stratégiák – sikeres életvilágok

Elgondolásunk szerint a XXI. században a szociális szakmai identitás egyfajta tervezői/coaching elköteleződést jelent, amely mikro- és makrokörnyezetben építi újra/erősíti meg a humán ökorendszer hét szintjét. Ez az a támogató munka, amelynek középpontjában nem a statikus felfogás áll, hanem a kölcsönhatás, a dinamizmus, egyszerűen a holisztikus szemlélet. Alkalmazását nemcsak a szociális munkában (egyéni fejlesztési tervek készítéséhez), hanem a települési stratégiák közösségi szempontú megalkotásához is fontosnak tartjuk.

1. táblázat

A humán ökorendszer hét szintje. Funkciók és diszfunkciók

Szint	Jól működő természetes támasz	Nem jól működő természetes támasz
I. Fizikai	Kielégített fizikai szükségletek (étel, hajlék, biztonság). A test jól működik, a betegség kezelhető.	Az alapvető fizikai szükségletek kielégítetlenek. A betegség gyakoribb, mint az egészséges állapot. Fogyatékosság lehetséges.
II. Intrapersonális	Hangulat és érzelmek pozitívak, önértékelés jó. Negatív érzelmek lehetségesek, de nem dominálnak.	A hangulat és érzelmek általában negatívak. Alacsony önértékelés. A problémamegoldó és döntéshozó képesség fogyatékos.
III. Interperszonális	A kapcsolatok vegyesek és általában pozitívak. Küzdelem van, de kezelhető. A szexuális igények kielégítettek.	Hiányoznak az alapvető támaszt és szeretetet nyújtó kapcsolatok, illetve ha vannak, akkor destruktívak.
IV. Család	A család vagy más kiscsoport melegséget és a hozzátartozás érzését nyújtják, a problémák idején pedig támaszt.	Hiányzik a család vagy más kiscsoport, vagy a bennük lévő kapcsolatok destruktívak. Nincs közeli hálózat, amelyhez fordulhatna, amikor erre szüksége lenne.
V. Helyi közösségek	A helyi környezet intézményei és szervezetei alapvető társadalmi szükségleteket elégítenek ki, pl. munka, oktatás, lakás, egészségügy stb.	Közösségi intézmények és szervezetek hiányoznak, vagy nem jól működnek. Alapvető szociális szükségletek részben vagy egészben kielégítetlenek.
VI. Kultúra, identitás	Az egyén egy (valláson, hagyományon alapuló) kultúra vagy szubkultúra részének érzi magát, amely viselkedésmintát nyújt, különösen a döntéshozatalok időszakában.	A kulturális identitás zavart vagy konfliktusos. Dominál a rasszizmus, a diszkrimináció és/vagy az egyén peremre szorul. A gyors társadalmi változás kulturális vákuumot vagy a kultúra elsorvadását idézi elő.
VII. Állam, nemzet	Az adott ország törvényei és szociálpolitikája általános biztonság- és igazságszeretetet nyújtanak. Az élet- és vagyonvédelem megoldott.	A szociális, politikai, gazdasági rendszer nem működik, igazságtalan vagy totalitárius. Háború vagy polgárháború nehezíti az egyén életét.

Forrás: Woods 1994, idézi Homoki 2003

III. A verseny és a szolidaritás szociológiája

A szociális kérdés alakváltozásai

Ha abból az aspektusból vizsgáljuk meg a kihívások kategóriáit, amit Thomas Piketty – A tőke a 21. században című, 2015-ben megjelent munkájában – definiált, akkor a társadalmi mobilitás, a szabályozás és az egyenlőtlen helyzetek modernkori kategóriái felől kell kezdeni a megközelítéseinket. A szociális kérdések alakváltozásaihoz kapcsolódó szociálpolitikai alrendszer működése között/mellett markánsan megjelent a felzárkózáspolitikai támogatórendszer is, amelynek lényegi célja az egyéni/családi mobilitási utak kidolgozása, támogatása.

A „munkaalap” mint jelzős társadalmi megközelítés – tulajdonképpen jövedelmi és újraelosztási, egyszóval gazdasági kérdés – a szociális kérdés alakváltozásai felől értelmezhető leginkább. Az elmúlt évtizedben a szociális kérdés alakváltozása alapvetően költségvetési oldalról jelentkezett (Castel 1998). Mivel a makrokeret fókuszában a költségvetés egyensúlya (és új prioritások támogatása) állt, így nem meglepő, hogy a szociális költségvetés szegmensei visszaszorultak, és az egyéni, illetve családi támogatások középpontjában a „produktív erőforrások bevonása az értékteremtő folyamatokba” elv szerepelt. Ezzel az elvvel függ össze a közfoglalkoztatás támogatása is, amely fontos tényezőjévé vált a vidék- és területfejlesztési erőforrásoknak is.

A közfoglalkoztatás azonban kevésbé szolgálta a társadalmi mobilitást, a felzárkózást. Sokkal inkább a lét reprodukciójára tett kísérletként értelmezhetjük.² Ez a folyamat Ekéné Zamárdi Ilona (debreceni, társadalomföldrajzzal foglalkozó kutató) szerint megfelel a modern kori röghöz kötésnek, ami magával hozhatja a nem mobilizálható (kockázatvállaló) társadalmi csoportok globális folyamatoktól való további leszakadását (Ekéné Zamárdi 2005: 157–161).

² Természetesen itt is megfigyelhető a Hankiss Elemér által még a nyolcvanas években leírt szegény-ségi csapda: a szakképzetlenség következtében e réteg első munkahelyválasztása, foglalkoztatási státusza kényszer (Szarvák 2006).

A települési ellátások csökkentése, amelyben a fő elem a társadalmi kohézió – a hálózatok és a szociális védelem (Castel 1998) – elégtelensége, esetenként hiánya oda vezetett, hogy a tervezési időszakban (ahogyan a XXI. század első évtizedére is) jellemző szabad munkaerő radikálisan lecsökkent, és már hiányzott a fejlesztésekhez szükséges minőségi, versenyképes munkaerő, illetve kompetencia.³

A munkaerőhiány fogalmához a közbeszédben alacsony bérek is kapcsolódnak (Tóth – Nyíró 2016). A hiányszakmák és a betöltetlen álláshelyek csak egyrészt köthetők a külföldre irányuló migrációs folyamathoz. Fontos hangsúlyoznunk a hagyományos mobilitási utakat is, mert a szakmunkás-hiány másik fő oka az, hogy a fiatalok (és szüleik) mobilitási elképzelései között a felsőoktatásban való részvétel és a diploma megszerzése jelentős előnnyel, hozzáadott értékkel bír.

A hiányszakma munkaerőpiaci szempontból egy térben és időben is változó fogalmat takar. Egy adott gazdasági időszakban/helyzetben és mobilitási térségben tudunk egzakt módon hiányszakmákról beszélni. Ezek olyan foglalkozások/szakmák/szakképesítések, esetleg kompetenciák, amelyek akkor és ott, keresleti és kínálati oldalon jelentős, a gazdaság olajozott működését zavaró vagy gátló hiányt mutatnak. A hiányszakmákban dolgozók, az ilyen szakmával rendelkezők munkaerőpiaci helyzete felértékelődik. A gazdasági változások, technológiai újítások újabb hiányszakmákat szülnek, generálnak.

Az országosan meghatározott hiányszakmák listája nem tükrözi reprezentatíván az ország egyes régióiban megjelenő hiányszakmákat. Az ország nyugati és keleti-déli részének munkaerőpiaci helyzetét vizsgálva jelentős különbségek találhatók.

A hiányszakmák esetében indokolt a területi jellemzőket figyelembe venni és így vizsgálni azokat. A megyei hiányszakmalistákon több olyan valóban általános hiányszakma található, amely jellemzően az egész országban az, illetve van néhány olyan szakma, ami kifejezetten egy-egy településen működő vállalathoz kapcsolódóan jelenik meg folyamatos munkaerőigényként. A hiányszakmákkal az az egyik baj, hogy központilag vannak meghatározva, de legtöbbször az adott településen nem a meghirdetett szakmákban várják a munkaerőt.

³ Létrejött az a kettős fejlesztéspolitikai irány (megjegyezzük, hogy a magyar társadalomfejlődésre jellemző „kettős” jelző nem jelent újdonságot a társadalmi folyamatok leírásában), amelyben a hazai forrás, illetve fejlesztéspolitika főként közgazdasági, költségvetési szempontú megközelítést tartalmazott, az európai uniós források céljai között pedig társadalompolitikai célok szerepeltek markánsabban.

A felzárkózás szociológiája

Bár a XXI. században már a klasszikus társadalmi osztályidentitások merev kontúrjai elhalványulnak, de a felzárkózás szociológiájának klasszikus mutatói között az iskolai végzettség, a családnagyság, a foglalkoztatási mobilitás, a jövedelmi viszonyok, a társadalmi szerepek, a háztartási modellek, az álláskeresői stratégiák és a tudás befogadásának lehetőségei emelhetők ki. Az újkapitalizmus társadalmi struktúrájában különösen fontossá vált a tőkéhez és a munkaerőpiachoz való viszony (Kolosi 2000).

Mindezek mellett posztmodern dimenziók, a közös érték és kulturális közeg is hozzájárulhatnak egy-egy réteg (csoport) konstrukciójához.

Ezek azok a kategóriák, amelyekben a leszakadó társadalmi csoportok a szocializáció, az egyéni életút során bizonyos hátrányokat szenvedtek, leszakadtak a társadalmi-gazdasági fő áramtól.

A tartós kirekesztődés veszélye az lehet, hogy gondolkodásuk, értékviláguk hozzáidomul a társadalom peremén szokásos életmódhoz. A versenyképességhez kapcsolódó képzési innovációk éppen azt a célt szolgálják, hogy létrejöjjön az a tudásréteg, amellyel hatékonyan menedzselhető a foglalkoztatás és a felzárkózás is (Hernyák 2014).

A különböző, a kulturális tőke emelését célzó programok mérhető eredményei mellett megfelelő cél lehet az is, ha a fejlesztő megkönnyíti a résztvevők alkalmazkodását a társadalmi környezethez. Ebből az adaptációs fokból idővel „kinőhet” a képzés által megerősített innováció, és megindulhat az egyén konzisztens mobilitása, ami a leszakadók stabilabb integrációjához vezethet (Szarvák 2006).

Ez az út – a sikeres gazdasági felzárkózás – sem családi, sem közösségi, sem gazdasági szinten nem valósulhat meg az élenjárók mechanikus másolása nélkül (Wallerstein 1983). Olyan hazai felzárkózási irányok kellenek, amelyben szerepe van a globális tudásnak, de nem elhanyagolható a hazai tradíciókhoz, az átmeneti évtizedek társadalmi-területi folyamataihoz való alkalmazkodás (valamint a Kárpát-medencei hálózatokban való gondolkodás) sem.

De melyek azok a közös értékek, folyamatok, amelyek egy településen/térségben élő közösséget meghatároznak? Vannak-e az urbánus/vidéki társadalomnak ilyen konstrukciós jellemzői?

Ebben a gondolatban az állandóság az, amely a szocializációt meghatározza. Az állandóság gyakorlatilag azt jelenti, hogy „valamennyi csoport múltja a közvetlenül alatta elhelyezkedő csoport jelenével, jövője pedig a közvetlenül

főltötte elhelyezkedő csoport jelenével azonos⁴” (Bourdieu, 1979. idézi Hadas 2002: 185). Vagyis: a dilemma az, hogy a különböző ágazati politikák miként tudják tompítani az egyéni életutak hatásainak ciklikusságát azért, hogy a családok egyes generációi között legyenek anyagi, kulturális, képzettségi stb. kompetenciái között különbségek. Így fejlődhetnek azok a települési-közösségi minták, amelyek az egyéni élethelyzeteket új mobilitási pályára állítják.

Az egyéni életutak folyamatosságán és a változásra való felkészítésen túl a települési és térségi miliő átalakulása is fontos mérőföldköve a felzárkózás szociológiájának. Ha nem periférikus települési közösségről beszélünk, hívhatnánk ezt települési versenyképességnek is. Lengyel Imre piramismodellje alapján azt mondhatjuk, hogy a társadalmi gazdasági modernizáció sikerét az adott térség innovációs miliője határozza meg, amelyben az értékeken alapuló, de az érdekek mentén megvalósuló fejlődési lehetőségek határozzák meg (Szarvák 2006).

Léthelyzet és körülmények: a ciklikus fejlődés elméleti keretei a társadalmi különbségek újratermelődési modelljének tükrében

Léthelyzet és körülmények: a ciklikus fejlődés elméleti keretei a társadalmi különbségek újratermelődési modelljének tükrében

Hadas Miklós tanulmányának lábjegyzetében (Hadas 2002, 184.) amellezt érvel, hogy a „relatív pozíciók” határozzák meg a léthelyzetet (társadalmi körülményeket), amelyekből nagy társadalmi átlagban kikövetkeztethetőek a különböző települési, közösségi, személyes pályáívek. Jól érzékelhetőek azok a ciklusok, amelyek a felzárkózáshoz, illetve a leszakadáshoz vezetnek.

„A deklasszálódás és reklasszálódás dialektikája azt jelenti, hogy valamennyi csoport azonos irányba, azonos célok, azonos tulajdonságok elnyerése felé halad” – olvashatjuk (a bourdieu-i idézetet) Hadas Miklós tanulmányában (Hadas 2002: 185).

A társadalmi változást tulajdonképpen a mintakövetés és a megvalósuló cél-elérés kettősségében írhatjuk le. Ez egy olyan ciklikusság, amelyben benne van a folyamatosság, a változás és az idő fogalma, amely egy adott pillanathoz kötött, a társadalmi csoportok relatív pozícióját jól jellemző kategória. Ehhez az időfogalomhoz természetesen tartozik egy (a különböző társadalmi intézményekkel kapcsolatos) szocializációs élmény, érték és lehetséges mintakövetési út.

Jelen fejezetben a hatékony települési stratégiák kialakításához – Hadas Miklós Bourdieu gondolatát idézve – olyan objektív struktúrákat próbál leírni, „ame-

⁴ A fenti, társadalmi folyamatokra vonatkozó megállapítás – a szövegben később tárgyalt – komplex programmal támogatott településekre, közösségekre úgy lehet érvényes, hogy elfogadjuk azt, hogy a leszakadók világa is egyenlőtlen.

lyek az ágensek tudatától és akaratától függetlenek, ám mégis képesek az ágensek gyakorlatait és megnyilvánulásait orientálni és megszabni” (Hadas 2002: 176)

A fenti idézetek alapján a leszakadó csoportok életvilágára hatással lévő, bourdieu-i objektív struktúrák fogalma a települési hátrányokra, a lakóhelyre, a jövedelmei és az ezzel együtt járó elérhető képzési/foglalkoztatási lehetőségekre vonatkozik. Különösen jól látható ez a KSH szegregációs definíciójában, mert ez a statisztikai meghatározás az előző mondat két tényezőjére fókuszál: azok a lakott földrajzi terek a statisztikai értelemben vett szegregátumok, ahol az aktív korú népességen belül a legfeljebb nyolc osztályt végzettek és a rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkezők aránya mindkét esetben magasabb, mint 50%.⁵

A szakadék csökkentéséhez az objektív struktúrák közül lényegében az elsődleges és a másodlagos szocializációs terek lehetőségeit kell fejleszteni. Így szükséges a készségfejlesztést támogató környezet kialakítása (ami hatással van az egészséges életmód választására is), illetve a minőségi oktatáshoz való hozzáférést is javítani kell (Lannert 2014: 5).

Gábor Kálmán a továbbtanulást, mint egy egyéni mobilitásválasztási folyamatot jellemezte úgy tanulmányában, hogy a piachoz való alkalmazkodás csökkenti a szelekciót. Azt írja, hogy a lokális társadalmi csoporton belül történik meg az elkülönülés leszakadó és nem leszakadó („többi”) családokra/közösségekre.

Ez a folyamat paradox módon elindítja a családi (területi) mobilitást, „kinyitja az iskolaválasztás lehetőségét”, ezáltal a komplexebb oktatási/munkaerőpiaci szocializációban való részvételt (Gábor 1998). De az is tény, hogy mindez felerősíti a modernkori röghöz kötést – ahogy Gábor Kálmán egy interjúban fogalmazott – azon csoportok körében, akik indulótőke nélkül kezdtek hozzá az ifjúsági életvilág megtapasztalásához.⁶

A témához kapcsolódó, általában vizsgált automatizmusok közül az iskolai végzettség, a családnagyság, a foglalkoztatási mobilitás, a jövedelmi viszonyok, a társadalmi szerepek, a háztartási modellek, az álláskeresői stratégiák és a tudás befogadásának lehetőségei emelhetők ki (Szarvák 2006). Ezek azok a kategóriák, amelyeket Bourdieu objektív struktúráként határozott meg.

James Coleman (1966) az oktatás társadalmi kontextusának vizsgálatába vonta be a társadalmi tőke fogalmát. Szerinte a társadalmi tőke a személyek közötti viszonyokban testesül meg, és akkor keletkezik, amikor „[...] az emberek közötti viszonyok úgy változnak meg, hogy elősegítsék a cselekvést.” A társadalmi tőke erőforrásként hasznosítható kapcsolatrendszer, amelynek három alaptípusa van: kötelezettségek/elvárások, információs csatornák és normák/szankciók.

⁵ <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/doszaki/pdf/muhelytanulmanyok4.pdf>, 41., (letöltés ideje: 2019. 05. 10.)

⁶ Indulótőke nélkül. Beszélgetés Gábor Kálmán szociológussal = Amaro Drom 9. 1999, 4. (20.)

A társadalmakban használatos tudás mindig szintézis, amelynek alkotó eleme a generációk tapasztalata, illetve az az orientációs készség, amellyel az ember fokozatosan bővíti, korrigálja tudáskészletét azért, hogy eligazodjon a világban (Elias 1987).

Úgy gondoljuk, hogy a digitális tőke terjedésében ez a Norbert Elias által meghonosított, a generációk hatását kiemelő tudásértelmezés lényeges elem. Ismert, hogy a társadalmi értékrend változása a munka világába belépőket két nagy csoportra osztotta: a megfelelő képzettségi szinttel rendelkezőkre és azokra, akik már a kötelező iskoláztatás során lemaradtak, vagy olyan szakmával rendelkeznek, amely iránt nincs kereslet a piacon (Balcsók 2005: 59).

Így szinte természetes, hogy a mindenkori társadalmi kihívásokra adott válaszok kapcsán foglalkoznunk kell Pierre Bourdieu kulturális tőke tézisével is, amely azt rögzíti, hogy egy társadalom meghatározó társadalmi csoportjainak kultúrája nagy szerepet játszik az egyenlőtlen helyzetek reprodukciója szempontjából. Az iskolák rendszerint eredendően szeretnék azt elvárni, hogy a diákok befogadjanak és elsajátítsanak egy komplexebb tartalmú, a magas szintű kultúrába sorolható tananyagot. Ám ez a képesség kevés valószínűséggel jelenik meg az iskolai intézmény szintjén, a diákok általában egy olyan komplex és nagymértékben spontán kulturálódási folyamat eredményeként jutnak hozzá, ami az otthoni (indító) családjukra jellemző (Gazsó – Laki 2004). Ez a megállapítás újra visszavezet bennünket a szociális kérdés fontos mozzanatának, a társadalmi mobilitás zárttságának/nyitottságának a vizsgálatához és az ehhez kapcsolódó mikro/makro tervezési tevékenységekhez.

Ez a kulturális felkészültség jelenik meg tanulmányi tevékenységükben, és ez jobb eredmény és magasabb végzettségi szint elérésében térül meg számukra. Ezért Bourdieu azt állítja, hogy a magas kultúra egyfajta „kulturális tőkeként” funkcionál (Bourdieu 1978). A kulturális tőke öröksége a gazdasági és társadalmi tőkével együtt lehetővé teszi a meghatározó társadalmi osztályok számára, hogy státuszukat reprodukálják (Bourdieu 1978). A kulturális tőkének így az a szerepe, hogy legitimálja azt az elképzelést, hogy a tanulmányi versengés az iskola által szabályozható teljesítményen alapszik (Bourdieu 1978). A verseny eredményessége azonban az egyén társadalmi szerkezetében betöltött helyének örökségétől függ és a gazdasági tőkének, illetve a társadalmi tőkének egyaránt van benne szerepe. Bourdieu azonban tisztában volt azzal, hogy a kulturális tőke nem pusztán magas szintű kultúrából áll.

Gyors gazdasági, társadalmi, valamint technikai változásokon átmenő társadalmi alrendszer körében az egyik fő gond, hogy miként biztosítható társadalmi csoportok számára szélesebb körben a felsőoktatásba való bejutás. Fontos célcsoportnak számítanak az univerzális megközelítésen túl a nők, az etnikai kisebbségek és azok a társadalmi csoportok, akik perifériákon, hátrányos helyzetű

területeken élnek, vagy akiknek teljes vagy részmunkaidős állással kell összeegyeztetniük tanulmányaikat.

A társadalmi tőke⁷ megteremtésének, megőrzésének és megváltozásának feltételeit a kapcsolatháló zártságát és stabilitását biztosító társadalomszerkezeti sajátosságok, ideológiák és társadalmi szervezetek alkotják. A szülők és a gyermekek közti viszonyok, valamint az iskolát övező közösségek egyaránt meghatározó jelentőségűek az oktatás eredményessége, vagyis a kulturális tőke erősítése szempontjából.

A sikeres települési stratégia nem pusztán az intézményes szereplők elköteleződését igényli, hanem az aktív települési lakosokét, a valamilyen közösséghez kötődők bevonását is. Az önkormányzatok nem tudják ezt a problémát izoláltan megoldani azért, mert az igazgatás nem tudja megfelelően lefedni a helyi életutakat, a tervek és lehetőségek különbségeit (Széll – Nagy 2016), így a szelekciós mechanizmusok is sokrétűek.

Émile Durkheim – aki a modern világ változásait szintén gyorsnak tartotta – a társadalmi kohéziót kvázi technológiai hasonlattal írja le: a társadalom komplex gépezetté válik, amelynek összes fogaskereke szükségképpen egymásba kapcsolódik (Durkheim 1978). Ide kapcsolódik John Rex társadalmi és területi aspektusú definíciója is, amely szerint az eszközök egyenlőtlen allokációja vezet társadalmi konfliktusokhoz (Alexander 1996).

Durkheim elméletéből, amely szerint a modern társadalmakban a munkamegosztás és a messzemenő szakmai specializálódás létrehozza a személyes képességekből és egyéni eredményekből táplálkozó individualizmust, s az ilyen társadalom belső kohézióját az „organikus szolidaritás” biztosítja, adódik a klaszszikus kérdés: Felhasználható-e a technológia a társadalom közös „hasznára”, vagy egyre inkább növekvő hátránynak, tehernek számít a társadalmi csoportok és térségek között?

A lokális térségek kiinduló helyzetét, adottságait figyelembe véve térségi típusonként igen eltérő fejlődési pályák valószínűsíthetők, egységes területi-társadalmi felzárkózás típusú fejlődés kevésbé képzelhető el.

Prekariátus fogalma

Ebben a fejezetben kell megemlékeznünk a prekariátus fogalmáról, amely a létbizonytalanság szegmensei közé szerveződik. A sérülékeny társadalmi csoportok érintettsége és a mindezt kiváltó okok jól megjelennek a szakirodalmi gondo-

⁷ Egyes értelmezésekben (pl. James Coleman) az iskolai környezet is társadalmi tőke.

latokban (pl. Ferge Zsuzsa). A prekaritást előidéző változások aránytalanul nagyobb mértékben sújtják a fiatal korosztályt (Standing 2012).

Hegel néhány évszázaddal ezelőtt azt vallotta, hogy a szocializációs folyamat örök, mert az emberre annak a (szűkebb-tágabb) társadalmi közösségnek a történeti fejlődése van hatással, amelyben él. Ebből adódik az a megállapítás, hogy a térben elkülönült csoportok életvitele, habitusa, ismeretei, attitűdjei között jelentős eltérések lehetnek. Ezek a különbségek alapvetően társadalmi színezetűek, s meghatározóak az innováció befogadásában, alkalmazásában.

A települési stratégiák kialakítása között érdemes megjeleníteni azt, hogy a bizonytalan – térségi – lét/munkaerőpiaci elhelyezkedés (a határozott munkaszerződések) a fiatal korosztály számára mennyire kapcsolódnak a térség megtartó erejének elemzéséhez. És fontos az értékpár másik eleme is: a bizonytalan-ság visszahat-e a képességek meg-/fenntartására.

A már idézett Jó Állam kötet 2016-ban felhívta a figyelmet arra, hogy az elsődleges munkaerőpiac elszívó hatású lehet a szociális gazdaságban történő foglalkoztatásra is. „Értékelendő tendencia, hogy a térségi munkaerőpiac komplexitásának függvényében a közmunkások képesek a magánszektorban is elhelyezkedni, és a munkaadók speciális átképzéseket követően növekvő mértékben keresik a közmunkásokat.” (Jó Állam Jelentés 2016, 48.). Ez az értékelés a munkaerőhiány fogalmát is előrevetíti, hiszen a foglalkoztatási/gazdasági egyenlőtlenségek és az ebből adódó területi különbségek ismert térszerkezeti folyamatok Magyarországon.

Ez a tendencia szakpolitikai szinten is jelentkezett, hiszen a közfoglalkoztatás 2015 előtti formáit a kormányzat átalakította, és a térségi foglalkoztatást alapvetően az elsődleges munkaerőpiacra, valamint a támogatott munkaerőpiac speciális szervezeti formáira (pl. szociális szövetkezet) bízta.⁸

Állami transzferekre alapozott munkaerő-fejlesztés eredménye egyfelől a magas foglalkoztatottság (a segélyeknél nagyobb, de a felzárkózáshoz nem elegendő jövedelmi szint elérése), illetve a lakosság által közvetlenül is tapasztalható munkaerőhiány lett megágyazva a prekariátus fogalmának (is).

⁸ Az elmúlt évtized közepén jó gyakorlatnak számított az, hogy Békés megyében több önkormányzat is belekezdett az ipari kender programba. A program sikerének megítélése nagyban attól függ, hogy milyen minőségi termék lesz az eredménytermék a Békés megyei önkormányzatok kenderprojektjében. Pl. <http://www.bekesijarasok.hu/szeghalmi-jaras/hirek/bekes-megyeben-ujraeled-a-kendertermeszes> (letöltés ideje: 2019. 05. 10.), <https://24.hu/belfold/2015/07/18/bioteglat-keszittetnek-a-kozfoglalkoztatottakkal/>, (letöltés ideje: 2019. 05. 10.)

Népességmegtartó képesség/képességmegtartó népesség – értékpárok történeti kontextusban

Fejezetünk aktualitását az indokolja, hogy hazánkban az 1930-as évek gazdasági válságával párhuzamosan a gazdasági és társadalmi átalakulás/válság tér-, valamint ágazatbeli egyenlőtlenségei mindinkább láthatóvá váltak, és jelentek meg olyan szakpolitikáinak tekinthető irányelvek, innovációk, amelyek hatással voltak a társadalompolitika nemcsak akkori, de az 1990 utáni irányítóira.

Czettler Jenő, aki az 1930-as évtized értékesítő szövetkezeti modelljének, a Hangya Szövetkezet létrehozásának támogatójaként ismert, a már korábbi „Magyar mezőgazdasági szociálpolitika” című monográfiájában kiemelte, hogy az ország gazdasági és szociális problémáit csak az agrárszféra, illetve az abban érdekelt bevonásával lehet megoldani. A vidéket érintő mozgalmaknak, a mezőgazdasági célú szociálpolitikai programoknak fontos eleme a szociális munka, amelyet Czettler a (köz)foglalkoztatás – mint aktív cselekvés –, valamint a kulturális fejlesztés, képzés oldaláról definiált (Czettler 1914). A fenti hármasság alapján a közfoglalkoztatás komplex megközelítésével van dolgunk, amely egyszerre biztosította a rászorult megélhetését (a jelen), illetve adott lehetőséget kulturális fejlesztésre, képzésre (fenntarthatóság, jövő).

A közösség bevonását Magyary Zoltán a közigazgatás-tudomány legkiemelkedőbb hazai képviselője is rendkívül fontosnak tartotta. A közös célok megvalósításáért nem a politikát, a szakpolitikai megoldásokat húzta elő a tarsolyából, hanem a közösségeket összetartó szellemi örökséget. Magyary úgy gondolta, hogy nem a meglévő állapotok konzerválása a cél egy jól működő közigazgatásban – így településfejlesztésben és településirányításban –, hanem az emberek olyan jellegű összekovácsolása, amely kritikus helyzetekben is kapocsként szolgál, amely ha kell, megtart, ha kell, felemel, ha kell, józanul és önértékből cselekszik.

Magyary fogalmazta meg elsőként a közigazgatás társadalmasítását, mint ahogy az is hozzá kapcsolható, hogy az emberek segítése – oktatása és munkalehetőségeinek biztosítása – az alapja a települések, a helyi kis közösségek fejlődésének (Magyary – Kiss 1939).

A korszak fontos elméleti kérdése, hogy a harmincas évek szociálpolitikája döntően inkább szegénypolitika volt-e, vagy egy olyan fejlődési szakasz, amelyben az a lényeg, hogy a szociálpolitika a társadalom gyengébb rétegének gazdasági megerősítésére törekszik. Tehát az eltartottból eltartó lesz (Esztergár 1939: 15).

Az adott időszak értékeléséhez kapcsolódva Molnár Margit idézi Susan Zimmermannt: „a magyar szociálpolitika sem nem elkésett, sem nem elmaradott,

hanem saját utat járt be, amely másfajta modernizációhoz vezetett" (Molnár 2002).⁹

Ennek a gondolatmenetnek fontos eleme Mihelics Vid egyetemi magántanár elmélete, a szociális állam koncepciója, amely 1931-ben megjelent könyvében (Mihelics 1931: 38) társadalmi kiegyenlítésnek és közösségeszmének jellemez.

Az ehhez kapcsolódó szociálpolitikai intézkedéscsomag egyrészt a falvak közegészségügyi és szociális helyzetét javította (Zöldkereszt Mozgalom), másrészt települési szinttől függetlenül a törvényhatósági alapon szerveződő vármegyei közjóléti szövetkezetek, valamint a produktív szociálpolitika megvalósításához pénzügyi háttérrel biztosító Országos Nép- és Családvédelmi Alap létrehozása is támogatta ezt a szociálpolitikai védőháló építést. (Gayer 1991; Szikra 2008, idézi Rácz 2009).

Témánkhoz kapcsolódva a következő fontos törvényalkotási folyamat 1940. június 19-én történt. Ekkor nyújtotta be Keresztes Fischer Ferenc belügyminiszter az Országos Nép és Családvédelmi Alapról szóló törvényjavaslatát. Ezután indította meg Esztergár Lajos a „Vármegyei Közjóléti Szövetkezet Mátészalka” elnevezésű kísérletét. A tevékenység fő elve az volt, hogy segélyezéssel, szegénypolitikával nem lehet hatékonyan javítani a rászoruló helyzetén, ezért a szociális feladatok megoldásának formáját a gazdasági szférára bízta (Szarvák 2000).

Az akkori kapcsolódó programok elindításában játszott állami szerepvállalás nemcsak a szociális problémákhoz újszerűen közelítő tartalom miatt volt példaeértékű, hanem azért is, mert a korábbi szegénységkezelési programok javarészt karitatív tevékenységként, az egyházi és magánjótékonykodás keretei között valósultak meg.¹⁰

A vidéki térségekről szóló gondolkodás mentén az elmúlt évtizedekben az EU-konform vidékfejlesztés révén hazánkban is összekapcsolódott a vidék, az igazgatás, a felzárkózás és az esélyegyenlőségi politika. A 1996-ban megrendezett Cork-i Európai Vidékfejlesztési Konferencia nyilatkozatában a vidékfejlesztés számára megfogalmazott célok között kiemelten olvashatjuk azokat, amelyeket a vidéki közösségek feltétlenül magukénak érezhetnek:

⁹ Eredetileg itt jelent meg a gondolat: Zimmermann 1994. Hozzászólás vitához. In Gyáni, G., A szociálpolitika múltja Magyarországon (26–28.). Budapest: MTA Történettudományi Intézet.

¹⁰ A községek rendezéséről szóló 1871. évi XVIII. törvény a települések számára előírta a helyi szegényekről való gondoskodást, melyhez – a 8.803/1872. BM rendelet alapján – a magánadományokból és az 1883. évi XV. törvénnyel rendszeresített három százalékos pótdoból összetevődő szegényalap biztosított fedezetet. A községek költségvetését az önhibájukon kívül szegénységbe jutott, egészséges munkaképtelenek támogatása terhelte, míg a beteg szegényekről való gondoskodást (1898-tól) a községek által megszervezett, de állami keretből finanszírozott ellátásként biztosították (Gyáni – Kóvér 2003, idézi Rácz Katalin 2009).

- az elvándorlás megelőzése,
- a szegénység elleni küzdelem,
- a munkahelyteremtés serkentése,
- az esélyegyenlőség fejlesztése,
- valamint megfelelni a mind magasabb minőségi igényeknek az egészség, a biztonság, a személyiség fejlődése, a pihenés és jólét a vidéki térben (Simon 2002).¹¹

A különböző régiókban, településeken élő közösségek, családok életstratégiái hagyományosan igen különbözőek. Természetes, hogy az egyenlőtlenségek megítélése nem mentes a szubjektivitástól, mivel azok nem önmagukban „roszszak”, hanem valamilyen társadalmi szempontból ítéltetők nemkívánatosnak egy adott kontextusban – vagyis mindez kor- és helyzetfüggő. Mindez abból is adódik, hogy az egyenlőtlenségek mindig viszonylagosak – akár egyes térségi szinteket, akár egyes társadalmi csoportokat hasonlítunk egymáshoz –, tehát minden, az egyenlőtlenségek mérséklésére irányuló társadalmi cselekvés esetében számolni kell az elfogadók, támogatók valamint az ellenzők, kritikusok egyidejű jelenlétével. Mivel a területi-társadalmi egyenlőtlenségek a társadalom működése során termelődnek újjá, így társadalmi beavatkozásokkal akár meg is változtathatók, elősegítve ezzel a kevésbé fejlett területek forrásainak hatékonyabb kihasználását és az integráció folyamatát. A beavatkozások viszont nem a különbözőségek mérséklésére irányulnak – azok önmagukban nem feltétlenül jelentenek problémát, sőt –, hanem az ezekből származó hátrányok csökkentésére, az esélyegyenlőség és a hozzáférés biztosítására (Faragó 2016).

Napjaink narratíváiban a vidéki térségekről való gondolkodásban a centrum-térségeken kívül a kibontakozó fejlettségi szakadékok enyhítése kap prioritást, amelynek érdekében a fejlesztésekben meg kell erősíteni a felzárkóztató szemléletű, erősebb redistribúción alapuló fejlesztési megközelítéseket (Lux et al. 2016).¹²

¹¹ Ezek dimenziók kapcsolódhatnak a közösségi jólét elnevezésű, a Jó Állam Jelentésben (2018) is szereplő mutatókhoz – Kaiser Tamás szerk.: Jó Állam Jelentés 2018 (Dialóg-Campus, Budapest, 2018).

¹² Új térformáló erők és fejlődési pályák Kelet-Európában a 21. század elején. <http://nyilvanos.otka-palyazat.hu/index.php?menuid=930&lang=HU&num=104985>, (letöltés ideje: 2019. 07. 12.)

Népességmegtartó képesség/képességmegtartó népesség: szakpolitika támogató összefüggések

A mindennapokban igen széles média és szakmai nyilvánosságot és hétköznapi beszédtemát kap az a folyamat, hogy az európai munkaerőpiacon több százezres nagyságrendben kerestek külföldön munkát vagy akár végleges otthont honfitársaink. Az átmeneti korlátozások leteltével ténylegesen szabaddá váló munkavállalás révén elérhető jobb megélhetési feltételek vonzó hatásáról számos cikk és híradás született, azonban az egyéb kiváltó okok, a migráció motivációi, illetve az ezek esetében (is) tapasztalható területi különbségek jóval kevesebb figyelmet kapnak.

Aligha kell hosszasan bizonygatni, hogy a fiatal felnőtt népesség ilyen irányú döntései mennyire meghatározzák az eleve tradicionálisan népességekibocsájtónak számító Alföld, illetve Magyarország jövőbeni társadalomszerkezetét, lehetőségeit, egyszóval az alulról jövő települési stratégiák megszületésének és megvalósításának körülményeit.

Az el- és a kivándorlásra ösztökélő külső és belső késztetések minél pontosabb, területi sajátosságokat is feltérképező elméleti gondolkodás és empirikus vizsgálat tehát azért különösen indokolt, mert a konkrét migrációs veszteségeken túl a helyben maradó társadalom szerkezeti torzulásai is messzire ható következménnyel bírnak. A szelektív, magasabb végzettségű, sok esetben gyermekvállalás előtt álló vagy kisgyermekes egyéneket és családokat érintő elvándorlás tehát egyszerre befolyásolja egy település vagy térség népességmegtartó képességének és képességmegtartó népességének kondícióit, nem véletlenül kapott kiemelt figyelmet EU-s szinten is.

A népességmegtartó képesség meglehetősen képlékeny, több kontextusban megjelenő fogalom, és a szerénynek tekinthető szakirodalomban sem létezik egységes, kialakult álláspont (Balcsók – Becsei – Szarvák 2012).. A kérdéssel foglalkozó szerzők közül Matolcsi Lajos három alapvető funkcióhoz kapcsolja a fogalmat, vagyis egy település akkor képes hosszabb távon is megtartani a népességét, ha lakosai számára egyszerre funkcionál megfelelő lakóhelyként, megélhetést biztosító munkahelyként és a „közérzet” megélésére alkalmas közéleti/közösségi térként (Matolcsi 1982).

Csatári Bálint az alföldi falvak népességmegtartó képességét vizsgálva tovább finomította azokat a tényezőket, amelyeknek alapvető szerepe van a lakosság helyben maradásában, és ezeket négy fő változóban jelölte meg: a népesség biológiai reprodukciós képessége, a gazdaság eltartó képessége, az ellátó képesség, illetve a ragaszkodás (Csatári 1986). Csatári megközelítésének legfontosabb eleme véleményünk szerint az, hogy a statisztikai adatokkal jól jellemezhető tényezők (demográfiai folyamatok, gazdasági aktivitás, foglalkoztatási

szerkezet, az életkörülmények és az intézményellátottság mutatói stb.) mellett nagy hangsúlyt kap az egyén és a helyi közösség kapcsolata, a kohéziós erő megléte vagy épp hiánya.

Egyetértünk Csatári Bálinttal, aki szerint a terek „befolyásolják hangulatunkat, komfortérzetünket”.¹³ Gondolkodásunk során ide kapcsolhatjuk a maslow-i szükségletpiramist, amelynek második lépcsőfokán helyezkedik el az ember lakhatás, fizikai védetség, kiszámíthatóság, a megszerzett javak megóvása iránti motivációja. A fizikai biztonság hiányszükségletként jelenik meg, melynek hiánya jelentős feszültséggel jár. A hiányszükségletek (alapvető fiziológiai szükségletek, biztonság, szeretet és valahova tartozás, önbecsülés) kielégítése nélkül a növekedési szükségletek (kognitív és esztétikai szükségletek, valamint önmegvalósítás) nem valósulhatnak meg.¹⁴

Természetesen az eltérő társadalmi helyzetű csoportoknak eltérő lehet a térhasználati igénye, minősége. A tér (Csatári Bálint kifejezésével élve) „szétszabdaldódik”.¹⁵ A felzárkózás fontos térteremtő világában a térrel és a térhasználattal kapcsolatos igényeknek is teret kell adni. Hiszen a térrel kapcsolatos fejlesztések fő hatása a „képességmegtartó népesség és a népességmegtartó képesség” települési szintű erősítésében jelentkezik.

Bármelyik megközelítést vesszük is alapul, kijelenthető, hogy a felsorolt tényezők igen szoros összefüggésben vannak az adott település vagy térség földrajzi elhelyezkedésével. Noha az egyes tényezők és ennek következtében maga a népességmegtartó képesség térben és időben is változnak, mégis kialakulnak olyan területek, amelyek tartós hátrányba kerülnek a többihez képest. A gazdasági-társadalmi depresszióval sújtott térségekből a tapasztalatok alapján olyan szelektív elvándorlás indul meg, amelynek eredményeként a cselekvőképes lakossági rétegek „elmenekülése” zajlik le (Győri – Nagy 2003).

A cselekvőképes társadalmi rétegek közé mindenképpen besorolható a kutatásba bevont, tulajdonképpen a fiatal felnőtteket képviselő 15–29 éves korosztály, így nagyon fontos az ő kötődésük, „ragaszkodásuk” felmérése, illetve az azt befolyásoló tényezők vizsgálata. A megkérdezett fiatalok ugyanis tudatosan vagy kevésbé tudatosan, de „szavaznak” lakókörnyezetük megtartó képességéről, és véleményüket legmarkánsabban azzal fejezik ki, hogy mennek vagy maradnak.

A döntésük meghozatalában szerepet játszó tényezők közül az egyik, ha nem a legfontosabb a munkához jutás lehetősége, a megélhetés stabil alapjainak

¹³ https://epa.oszk.hu/02700/02749/00017/pdf/EPA02749_geografus_hirlevel_17_06-08.pdf, (letöltés ideje: 2017. 02. 24.)

¹⁴ <http://www.viragoslilla.hu/uncategorized/maslow-motivacios-piramisa/> (letöltés ideje: 2016. 11. 03.)

¹⁵ https://epa.oszk.hu/02700/02749/00017/pdf/EPA02749_geografus_hirlevel_17_06-08.pdf, (letöltés ideje: 2017. 02. 24.)

megteremtése. Az alföldi fiatalok ebből a szempontból az átlagosnál jóval kedvezőtlenebb helyzetben vannak, ahogyan azt a munkaerőpiac regionális különbségeivel foglalkozó tanulmányok már az 1990-es évek közepétől kezdve rendre bemutatták. A bőséges szakirodalomból leszűrhető legfontosabb következtetések alapján a „modern” magyar munkanélküliség alakulása jelentősen eltér a nyugatitól, mert kezdettől fogva jelentős területi (települési és településtípusbeli egyaránt) különbségek jellemzik. Makroszinten a nyugat-keleti lejtő alakult ki nagyon gyorsan (vagyis a keleti országrészekben jóval magasabb a munkanélküliség, mint nyugaton), de az egyes megyéken, esetenként kistérségeken belül is jelentős a szóródás (Schwertner 1992, Schwertner 1994, Dövényi – Tolnai 1994 stb.).

A Nemes-Nagy József – Németh Nándor szerzőpáros a térszerkezeti változásokat az adóköteles jövedelmekben, illetve a becsült munkanélküliségi rátában megfigyelhető tendenciák szemszögéből vizsgálta az 1990 és 2001 közötti időszakot felölelve. A különféle statisztikai módszereket felhasználó és több területi szintre, illetve egyenlőtlenségi indikátorra kiterjedő elemzésnek a munkanélküliséget illetően megfogalmazható leglényegesebb következtetése az, hogy a munkaerőpiac tagoltságában domináns szerepe van a földrajzi fekvésnek, illetve a képzettségi viszonyoknak. A nyugati határtól való távolság az 1990-es évtized első felében volt igazán meghatározó, és ehhez „zárkózott fel” fontosságát tekintve az a kérdés, hogy mekkora az iskolázatlan népesség aránya (Nemes-Nagy – Németh 2003). A képzettségi viszonyok fontosságát hangsúlyozza a munkanélküliség regionális különbségeit kiváltó tényezők kutatása során Ábrahám Árpád és Kertesi Gábor tanulmánya is. A szerzők az elméletileg rendelkezésre álló munkaerőbázis iskolázottsági szintje mellett figyelembe vették a roma népesség összlakosságon belüli arányát, illetve a velük szemben megnyilvánuló előítéleteket, és úgy találták, hogy ezeknek számottevő hatása van a térbeli tagozódásra, bár az etnikai diszkrimináció helyett egyre inkább a végzettség a meghatározó (Ábrahám – Kertesi 1996). A témával foglalkozó szerzők tehát – bár csak áttételesen, de mégis jól érzékelhetően – már igen korán kimutatták a munkaerőpiaci viszonyoknak a népességmegtartó képességre leginkább befolyást gyakorló tényezőinek erőteljes területi szegmentáltságát, és ahogyan a későbbiekben is érzékeljük, ezt a keleti konvergencia régióban élő fiatalok napjainkban is gyakran megtapasztalják.

IV. Vidék és versenyképesség, települési stratégiák

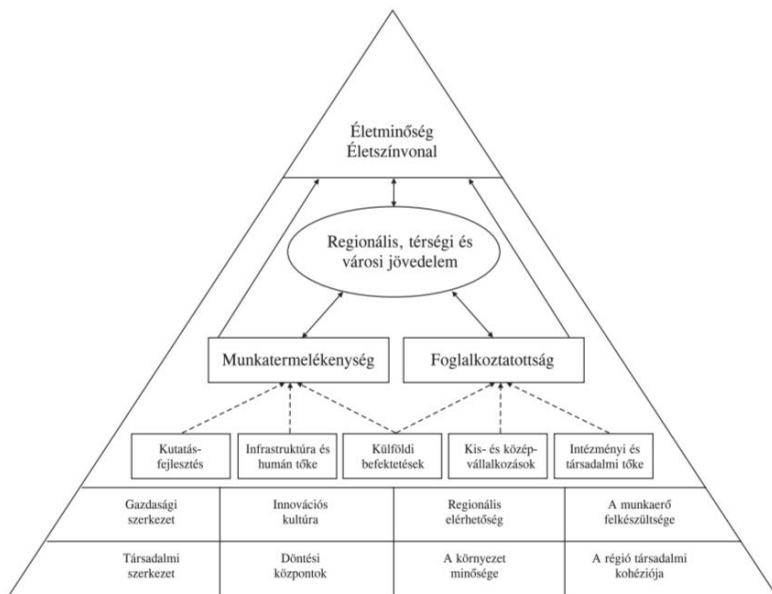
A versenyképesség fogalma, fontossága

A versenyképesség lényegében a versenyben való teljesítőképességet jelenti; gazdasági értelemben felfogható úgy, mint a magasabb életszínvonal elérésére való képesség. A versenyképesség meghatározásához szükséges tényezők nem írhatóak le egyetlen mérőszámmal, így egy gazdasági szereplő – legyen az ország, vállalat vagy személy – versenyképessége összetett, nehezen meghatározható fogalom.

A versenyképesség fogalmára több meghatározás is született. Az OECD megfogalmazásában például „a versenyképesség annak a mértéke, hogy a nemzet hogyan tud szabadkereskedelmi és tisztességes piaci feltételek mellett olyan termékeket és szolgáltatásokat előállítani, amelyek megállják a helyüket a nemzetközi piacon, miközben ezzel párhuzamosan hosszú távon fenntartják és növelik az emberek reáljövedelmét”.

A nemzeti versenyképesség fontossága abban rejlik, hogy megmutatja sok millió ember életét meghatározó közösség gazdasági erejét és ezen keresztül a társadalmi jóllétet támogató képességét.

A szegedi egyetem közgazdásza, Lengyel Imre a regionális versenyképességet piramismodellben ábrázolta (Lengyel 2017). Azt mondhatjuk, hogy a társadalmi-gazdasági modernizáció sikerét az adott térség innovációs miliője határozza meg, amelyben az értékeken alapuló, de az érdekek mentén megvalósuló fejlődési lehetőségek határozzák meg az irányítás lehetőségeit is, és ebben a miliőben fontos szerepe van az agrárinnovációknak.

1. ábra

A régiók, térségek és városok versenyképességének piramismodellje

Forrás: Lengyel 2000

Az innovációs miliő mint a versenyképesség társadalmi oldala

Az általános térfolyamatokra és az egyedi helyekre egyaránt koncentráló, a digitális egyenlőtlenségek térbeli-társadalmi jellemzőit tárgyaló dolgozatunkhoz jól illeszkedik a versenyképesség fogalma. Első megközelítései még a nyolcvanas években jelentek meg az USA-ban, de ezt követően mind az OECD, mind az EU különböző testületei foglalkoztak a kérdéssel; valamint a hazai Országos Területfejlesztési Koncepció megújítása során is előtérbe került ez a fogalom (Barna – Molnár – Juhász 2005).

A versenyképesség egy olyan fogalmi rendszer, amely közvetlenül a gazdasági pozíció szerzésére, megtartására és javítására való hajlamot, a piaci versenyben való helytállás képességét, az üzleti sikerességet jelenti a globális térben (Lengyel 2003.), közvetetten – az állam keretszabályozó lehetőségei révén – a kiegyensúlyozott társadalmi fejlődést (relatív magas jövedelmet és foglalkoztatási szintet) is hangsúlyozza.

A regionális versenyképesség fogalma azonban a területi kontextus beemelésével már sokkal inkább tekinthető tudományterületek nézetrendszerét magában foglaló keretnek is, hiszen a versenyképességet erősítő közpolitikák, célkitűzések között kiemelt helyen van a régiók közötti fejlettségi különbségek csökkentése (Süli-Zakar 2003). A debreceni iskola földrajzprofesszorának megállapítása hűen tükrözi az Európai Unió integratív, a partnerségre építő politikai elvét, másrészt azt a nézetet, amely szerint a versenyképesség (a területi sikeresség) nemcsak a gazdasági tényezők függvénye (Enyedi 1998).

Napjaink egyik szintéziskísérlete a szegedi egyetem közgazdászához, Lengyel Imréhez fűződik. A regionális versenyképességet ábrázoló piramismodelljében a szerző ezt a folyamatot többdimenziós térben helyezi el.

A versenyképességet meghatározó piramismodell alapján azt mondhatjuk, hogy a társadalmi-gazdasági modernizáció sikerét az adott térség innovációs miliője határozza meg. A miliő fogalma több objektív és szubjektív tényezőt kezel egyben azzal a céllal, hogy leírja azokat a külső hatásokat, amelyek meghatározzák az emberi lét alakító erőit. A miliő fogalmának kutatása a felvilágosodás, a racionalizmus korához kapcsolódik. Montesquieu, Comte, Taine munkáiban a külső környezet (klíma – természeti környezet), illetve a kultúra (társadalmi környezet) hatását olvashatjuk (Hradil 1992).

Rechnitzer János értelmezésében azoknak a termelési, gazdasági kapcsolatoknak a csoportját tekinthetjük innovációs miliőnek, amelyek egységességet alakítanak ki a termelési rendszerben a gazdasági szereplők között és a termelési kultúrában (Rechnitzer 1993).

Ez a miliőfogalom az aktív formálhatóságot, a közös tevékenységet és a fejlesztést hangsúlyozza, és jól illeszkedik az Émile Durkheim által meghatározott elméleti kerethez, amely a külső és a belső társadalmi miliő kapcsolatát emeli ki. Ezek az interakciók egy közös szocializációs folyamatban segítik az innovációs folyamatok terjesztését, növelik a társadalmi-gazdasági szereplők közötti bizalmat, egyúttal pozitívan befolyásolják a szervezetek/közösségek és a területi gazdaság egészének versenyképességét.

Értelmezésünkben a társadalmi miliő fogalmához a versenyképességi mutatókon túl sokkal inkább hozzátartozik a humán index alakulása. Obádovics Csilla, Kulcsár László és mások tanulmányában (Obádovics – Kulcsár 2004, Füleki 2001) fontos (pl. képzettségre, gazdasági aktivitásra, környezeti állapotra, emberi képességek állapotára vonatkozó) társadalmi-gazdasági komponensek szerepelnek. A szerzők szerint ez az emberi erőforrások állapotát jól ábrázoló mutató alkalmas arra, hogy átgondoljuk a társadalom és a vidékpolitika adott területre vonatkozó intézkedéseit (Obádovics – Kulcsár 2004).

A kibertér társadalmi feltételeinek operacionalizálásához értékelésünk szerint alkalmas modell az MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete által (Csatári 2004: 541) készített, a vidékfejlesztés terén sikerességet jelentő prioritások leírása is.

A témavezető által kiemelt hét dimenzió (morális tényezők befolyásolása, környezeti-társadalmi feltételek, stratégiai befolyásolás, végrehajtási rugalmasság, technikai – és tudásalapú megvalósíthatóság, gazdasági – és pénzügyi életképesség) döntően humán feltételeket jelent.

A fejezet értelmezésének egyik lehetséges kulcsa az innovációs potenciál fogalma, amely a modernizációs folyamat minőségében ragadható meg. Hozzá tartozik az új technika és technológia kifejlesztését, illetve azok adaptálását jelentő képesség, valamint az a struktúra, amely szélesíti az adaptációs rést, s közvetlenül a szellemi (tudományos és szakmai) eredmények gazdasági eszköz-zé formálásában játszik szerepet.

A hagyományos modernizációs elméletek (pl. Eisenstadt, Deutsch) a modernizációt összekötik a társadalmi értékek, intézmények, minták westernizációjával. Mindez három fő alkotóelemmel jellemezhető:

1. a területi adottságok által meghatározott keretek (spontán megújulási rés),
2. a kulturális-szocializációs változók,
3. a társadalmi csoportok habitusa, életvitele (Tamás 1986).

Ilyen adaptációs rés lehet a hagyomány, a családok története, a település múltja; amely minden hasonlóság ellenére mássá formálja a térségi társadalmakat (Szoboszlai 1993).

A korábban említett Rogers-féle társadalmi felosztás az innováció diffúziója szempontjából veti fel a centrum és a periféria problematikáját. A világ gazdaság differenciáltságán alapuló „Wallerstein-paradigma” szerint a centrumállamok jelentik a fejlett régiókat erős államgépezettel és egységes nemzeti kultúrával; a perifériális régiókban gyenge államot és nemzetet és gazdasági potenciált találnak; a félperifériális régiók pedig a főbb dimenzió mentén a centrum és a periféria között helyezkednek el.

Mindez a Szűcs Jenő által leírt Európa hármasság felosztásáról szóló elméletben megfelel Közép-Európa szintjének, amelyet a hiányos nyugatias struktúrák mellett zajló féloldalas modernizáció jellemez. A fejlődési centrumot ebben a megközelítésben Nyugat-Európa, az Elba-Lajta vonalától nyugatra eső területek, a perifériát pedig Kelet-Európa jelentik.

Léteznek innovációt termelő, továbbító és fogadó, illetve „taszító” térségek, helyi társadalmak. Eszerint (is) alakul a települések hierarchiája, egymásra vonatkoztatott rendje, a centrumok, decentrumok, perifériák sokasága (Szoboszlai 1993: 7).

A klasszikus elméletek alapján a centrum az aktív (az innovációkat kitermelő) területi-társadalmi zónáját, a periféria pedig a leszakadó területek halmazát definiálhatja. A periféria az, amely az innovációkat elszenvedí, vagy befogadja, vagy figyelmen kívül hagyja a saját védekező mechanizmusában.

Fontos megjegyeznünk, hogy az innovációs potenciál alkotóelemei mindig egy jól körülhatárolható fizikai térben értelmezhetőek. Egy másik csoportosítás-

ban a spontán megújulási rés szervezeti kategóriáit véleményünk szerint inkább a korlátos jellegű dimenziók (az innovációs célra felszabadítható vállalkozói tőke, a K+F-ráfordítás nagysága és hatékonysága, az innováció kedvező társadalmi megítélése és támogatottsága, az innovatív magatartás, az innovatív szervezetek száma, az innovatív tudástőke stb.) jelentik, a tartós feltételeket pedig a Tamás Pál által alkalmazott második és harmadik faktora (a népesség iskolázottsága, a rendelkezésre álló innovációs tudás mennyisége, minősége és hozzáférhetősége, az innovációs minták adaptálásához szükséges feltételek, az innovációt támogató jogi, finanszírozási eszközök) megléte határozza meg (Ugrin – Varga 2005).

Mivel modernizáción a megkésett társadalomfejlődéssel kapcsolatos fejlődési utat értünk, amelynek lényegi elemei a külső növekedési és fejlesztési minta átvétele és adaptálása, ezért az innovációs potenciál (mint a modernizációs folyamat minőségeként definiált fogalom) nem szűkíthető le csupán az innovatív magatartásra, az innovatív képességek és törekvések egységére. Minden innováció értékelhető ugyanis abból a szempontból is, hogy milyen változást idéz elő egy adott társadalmi csoport kollektív tudásában. Az innovációs potenciál hatékonyságának emelése ezért eltérő beavatkozási szinteket jelent.

A klasszikus lerner-i és McClelland-i modellek az egyéni beállítódás változásait hangsúlyozzák (idézi Varga 1974), mások (pl. Tamás Pál, James Coleman) a makrofeltételek és a szűkebb-tágabb szocializációs környezet felől érik el az egyéni motiváció változásait.

Az állam jelentősége és felelőssége a versenyképesség növelésében, a gazdasági folyamatok stabilitásában

Magyarország a rendszerváltoztatáskor a gazdasági felemelkedés és teljes felzárkózás reményével lépett be a demokratikus országok sorába. Ma már megállapíthatjuk, hogy ezt a célját az azóta eltelt majdnem három évtizedben maximálisan nem tudta teljesíteni. Ráadásul ezekben az évtizedekben az a gazdaságpolitikai szemlélet vált meghatározóvá, hogy maga a verseny és a piac megteremtje a fejlődést. Ezzel együtt az a vélemény terjedt el, hogy nincs szükség állami beavatkozásra, a versenyképesség tudatos állami építésére. A piacok által diktált, valamint a gazdasági szereplők önérdeke által torzított fejlődés valójában azonban olyan folyamatokat hozott létre, amelyek a 2008-ban kitört gazdasági világválsághoz vezettek. A kialakult helyzet újra ráirányította a figyelmet az állam jelentőségére és felelősségére, az állami kontroll szükségességére.

Magyarország 2010-et követően fiskális, majd 2013-tól kezdődően monetáris politikai és gazdasági növekedési fordulatot hajtott végre. Az új gazdaság-

politika szakított az 1990 és 2010 közötti „egyensúly vagy növekedés” képlettel, és a növekedés + foglalkoztatás = fenntartható egyensúly képlete alapján építette fel cselekvési programját. A 2010-től eltelt években Magyarország helyzete sokat javult a nemzetgazdaság főleg mennyiségi versenyképességi feltételeit tekintve. Amíg 2010 előtt Magyarországon a gazdasági aktivitás és a foglalkoztatás mértéke az Európai Unión belül az egyik legalacsonyabb volt, ami egyértelműen korlátozta a gazdaság növekedési lehetőségeit, mára már több mint 4,5 millió embernek van munkája, sőt, a bérek is dinamikusan, kétszámjegyű emelkedést mutatnak. A 21. század második évtizedében új növekedési pályára állt a magyar gazdaság, hisz Magyarország GDP-je 25%-kal haladta meg a 2010-es év elején regisztrált szintet, illetve több mint 18%-kal múlta felül a 2014. évit.

Fontos stratégiai kérdés az, hogy vajon fenntarthatók ezek a számok, vannak-e területi különbségek, és milyen tényezők kellene a sikeres települési/területi stratégiákhoz.

A versenyképesség két lehetséges értelmezési kerete

Ha a gazdaság versenyképességét vizsgáljuk, akkor a termékek és szolgáltatások piaci versenyképességét tudjuk összehasonlítani azok piaci értékesítése (leginkább minősége és ára) alapján. Ha a vállalatok versenyképességét szeretnénk meghatározni, akkor elsősorban az általuk piacra vitt termékek, illetve szolgáltatások versenyképességére épülő nyereséges működésüket tudjuk összehasonlítani.

Ha azonban a „nemzeti versenyképesség” érdekel minket, akkor nehéz helyzetben vagyunk, mert a nemzetek, illetve országok versenyképessége már jóval nehezebben meghatározható, közöttük a versengés több síkon és területen zajlik.

V. A modernizációs folyamatok társadalmi jellemzői

Korunk – Polányi Károly szavaival élve – nagy átalakulását egyrészt a hazai al-rendszerek összetett reformja jelenti. Témánkhoz kapcsolódó innovációs inputnak leginkább az új infokommunikációs technológiák által generált fejlődés tekinthető. A változások összekapcsolódására és a folytatódó modernizációs hatásokra jó példa Mészáros Rezső megfogalmazása, amely szerint a technika akkor is hatással van ránk, ha személy szerint nem használjuk, mert az életünket megszabó intézményekben ez az eszközrendszer válik a működés alapfeltételévé (Mészáros 2001), és ez a szocializációs-környezeti kihívás is oka annak, hogy a „hosszú kilencvenes években” a hagyományokra alapozott, előrelátható karrierekben és lépésekben gondolkodó mobilitási út helyett hazánkban is egyre markánsabban törjön utat az ad hoc döntésekből építkező, nagyobb kockázatvállalási hajlandóságot preferáló egyéni és közösségi (települési és kistérségi) stratégia.

Mindannyian tapasztaljuk, hogy az információs társadalom eszközei és a vele járó jelenségek terjedése nem azonos a társadalom fejlődési ütemével. Az állandó leszakadás, „megkésetttségélmény” miatt az internet (a hálózati világ) nyújtotta lehetőségeket a társadalom túlnyomó többsége egyoldalúan ismeri és ítéli meg, s ezáltal nem tud felkészülni az információs társadalom egyik következményére, a hagyományos társadalmi struktúrák, intézményrendszer átalakulására. Ezért lényeges az a kérdés, hogy a létező alföldi örökségünkkel miként tudunk elmozdulni a társadalmi periféria élethelyzetről (Szarvák 2006).

Ha a rendszerváltó évtized első Alföld-konferencia kötetének címére rápillantunk: az „alföldi út” kérdőjelei. Akkoriban is a foglalkoztatás, a munkanélküli lét, a roma társadalom, a tanyák és a belső migráció, valamint a normák és értékek változásai jelentették a kutatói fókuszpontokat. Az évezred első Alföld-konferenciáján a klasszikus társadalomtudományi témákat az esélyegyenlőség és az esélyteremtés szempontjainak figyelembevételével beszéltük meg újra. Ezt a kettőséget jól jellemzi, hogy számos szerző napjainkban a technológia gazdaságot és a társadalmi struktúrákat érintő veszélyeit hangsúlyozza, bár a technológiát a gazdasági előrehaladás kulcsaként tüntetik fel. Ugyanakkor az egyének,

a szervezetek, társadalmi és területi csoportok egyre növekvőbb egyenlőtlenségének okozóját is benne látják.

A német szociológiai iskolához tartozó Karl Marx mindezt úgy fogalmazta meg, hogy az új technológiának hatalma van az emberi viselkedés és a társadalom szerkezetének átalakításában. Marx szerint a „kézi malom a feudális urak társadalmát teremti meg, míg a gőzmalom az ipari kapitalisták társadalmát” (idézi Wallace 2002, 27.). Castells szerint a technológia birtoklása lehetővé teszi a társadalmak számára önmegváltoztatásukat, s a társadalmi-gazdasági (politikai) konfliktusos folyamatok eldöntését (Castells 2005).

A 1945 után mindenhol olyan gazdasági és szervezeti körülmények kiépítésére törekedtek, amelyben az állampolgárok életszínvonala közelít a jóléti szinthez. Az ipar és a munka szociológiája tudományterületek témái között kitüntetett helyen volt a modernizáció, a fejlődés, a modern ipari városi társadalmak léte. Ebben az időszakban a modernizációs centrumokban lévő országokat a tartós foglalkoztatottság és növekedés, s mindezekkel párhuzamosan a lakossági participáció jellemezte.

Az oktatás egyre kiterjedtebbé vált, elindultak a nagy állami technológiai programok. Mindeközben a tudás mint növekvő fontosságú növekedési faktor az elemzések középpontjába került.

A tudás szerepének megítélése azonban ellentmondásos volt. A három nagy termelési tényező (föld, tőke, munkaerő) mellett a negyedik faktorként vették még számításba. A hetvenes évek elején a maradékelv megváltoztatására tett kísérlet volt egy OECD vizsgálat (Brook 1972), amelyben rögzítették, hogy a fenntartható gazdasági növekedés feltétele a K+F-re és az oktatásra fordított állami költségvetés emelése.

A posztindusztriális társadalomról szóló teóriák első elméletalkotójának Daniel Bellt tekinthetjük. 1973-ban megjelent munkájában a Clark nevéhez fűződő foglalkoztatási specializálódási elképzelést fejlesztette tovább. A szolgáltatási szektor terjedése mellett az elméleti tudás – elvi és intézményi szintű – fontosságát hangsúlyozta. Szerinte ugyanis – ahogyan az indusztriális korszakban a vállalkozások – a tudás intézményei (egyetemek, kutatóintézetek stb.) válnak a hatalom központjává.

A múlt század nyolcvanas évtizedében, a fogyasztói társadalom erősödésének korában olyan innovációk felé fordultak, amelyek nem katalizálnak újabb igényeket. A munkára épülő társadalom válsága nem utolsósorban abban mutatkozott meg, hogy csökkent az a determináló erő, amelyet a munka, a termelés és a bér adott szintje fejt ki a társadalom alapszabályaira és a társadalom átalakulásra. A stagflációs kor (Offe 1989) jellegéből adódóan könnyen lehetett azt vélni, hogy a digitális forradalom jó hatású lehet a társadalmi-gazdasági fejlődésre. Az információs technológia katalizáló hatása azonban új minőséget ered-

ményez a hagyományos ellentétpárok (nemek és generációk között, város–vidék, otthon–munkahely stb.) körében is.

A folyamatok közös nevezője a hálózatosodás, amely a társadalmi-gazdasági tevékenységek szervezettebbé válását segíti. A hálózat az új társadalomtudományi morfológia, amelynek logikája átalakítja a termelés, a tapasztalat, a kultúra és a hatalom folyamatainak működését és végeredményét (Castells 2005).

Hálózatok kialakulása párhuzamos világok létezését, így a makrotér megosztottságát generálja. Az így létrejövő törésvonalak a modernizáció folyamatához kapcsolódnak. A fogalom Andorka Rudolf (Andorka 1997) szerint a tradicionális társadalmak modern társadalmakká válásának a folyamata, amelyben lényeges elemek a változások technikai, pragmatikus, társadalmi-gazdasági-kulturális és személyiségkategóriákban jelentkező változói. Különösen fontos a nyitott, rugalmas személyiség, a célracionális cselekvés, a (világ)gazdasági rendszerbe való betagozódás, a technológiai fejlődés és a társadalmi-kulturális polarizáció, a funkcionális alrendszerek (szférák) kialakulása, a környező világ kiszámíthatóságában való bizalom és a különböző tudástípusok megszerzése. Az így fragmentálódott térbeli képződményeket kultúrföldrajzi fejlődéstörténettel és a centrum-területek történelmi változásaival is magyarázhatjuk.

A globalizációs korban a már korábban idézett kettősség (árnyékmetafora, digitális létezés) alapján határozza meg Robert Robertson (idézi Segesváry 2002) a területi folyamatok lényegét. Szerinte ugyanis a térelmélet fogalmai közé be kell illeszteni a partikularizmus és az univerzalizmus kölcsönös, egymást alakító hatását.¹⁶

Egyes kutatók (Pl. Badie és Smouts, Varga Csaba, Csörgő Zoltán) kiemelik, hogy az új paradigmában a tradíció fogalmát is másként kell értelmezni, hiszen ez újrafelfedezési, kvázi XXI. századi reneszánsz folyamatként akár a globalizáció alternatív modelljeinek alapjául is szolgálhat. Ezért lehet különösen igaz a Vitányi Ivánnak, aki feltételezi, hogy a társadalmi viszonyok alakulásának most következő szakaszában a kultúra (főként átörökítő) szerepe minden korábbihoz képest fontosabb lesz (Vitányi 1997).

A társadalomtudományok, így a kulturális földrajz területén a kultúra definíciója nemcsak a magasabbrendű szellemi tevékenységet írja körül, hanem az adott társadalmi csoport tagjai által kialakított és megőrzött értékeket, az általuk követett normákat, viselkedési mintákat, és az általuk létrehozott anyagi és technikai-technológiai javakat is. Ebből a szempontból a kultúra a társadalmi és területi (környezeti) fejlődés meghatározó eleme. A különböző társadalmi-közösségi szintekhez kapcsolódó, környezeti szocializáció során magatartás-, érték- és

¹⁶ A partikuláris univerzálissá, az univerzális partikulárisná válik. Mindezek mellett jellemzőek még más egyidejűleg ható ellentétpárok (pl. globalizáció–lokalizáció, integráció–dezintegráció, centralizáció–decentralizáció) is.

viszonyrendszert határoz meg, szimbólumokat, ideológiát és ideát (mítoszt) terem (Szarvák 2006).

Ez a tipizáció is alátámasztja Robert Cox elképzelését, aki szerint a világ jövőbeli trendjét két alternatíva közötti választás dönti majd el: az univerzális globalizáció vagy más, ettől eltérő gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődés választása (Cox 2000: 219).¹⁷ Mindehhez elengedhetetlenül szükséges a sikeres helyi megküzdési stratégiák társadalmasítása.

Kisléptékű terek ↔ makroterek – Párhuzamos világok létezése

Szó volt már korábbi fejezeteinkben arról, hogy az életvilág a felelős a kultúra, a szociális közösségek és a személyiség szimbolikus újratermelődéséért. Ferdinand Tönnies szerint (Tönnies 1983) a társadalomban háttérbe szorulnak a közösségek, életvilágunk tágul, sőt, egyre inkább párhuzamos életvilágok és személytelen kapcsolatokon, szerződéseken alapuló társadalmi szerveződések léteznek.

S így – mivel már nem véd bennünket a közösség (kisléptékű tér) – az árukon, a pénzen és az infokommunikációs technológián keresztül kapcsolódunk bele a települési közösségnél kiterjedtebb makroterek életébe.

A nagyléptékű területi kapcsolatok a közvetett kommunikáció segítségével túllépik a területileg-kulturálisan identifikálódott csoportok határait. Ez a paradigmaváltás új tudásokat, képességeket feltételez. Amíg a közösségekben a helyi, a személyes ismeret működött, a nagyléptékű terekben már az explicit tudás fontos. A személyes kommunikáció átvált közvetett, bürokratikus kapcsolatokba.

A változást úgy is rögzíthetjük, hogy egy kevésbé differenciált egyenlőtlenségi mezőből kilépünk egy állandóan változó egyenlőtlenségi keretet adó makromezőbe, amelynek folyamatos átalakulása az elsődleges terekben kialakult és társadalmilag-kulturálisan meghatározott kockázatvállaló képességünket teszi próbára (Szarvák 2006).

Bár a globalizáció kétségkívül előmozdítja a technológiai innovációt, a társadalom egyre kevésbé van tisztában azzal, hogy hol, ki és miért hozza az életvilágát és cselekvési lehetőségeit befolyásoló döntéseket (Szoboszlai 2002).

¹⁷ A választás kontextusa a hiány filozófiája, a területi és társadalmi felzárkózása felől is megközelíthető.

– Mit vesztenek a leszakadó területek és társadalmi csoportok a globalizációs trendekkel, így az infokommunikációs technológia terjedésével?

– Az adott társadalmi csoportok habitusához milyen (digitális) fejlesztési igény alakíthatunk ki leginkább?

A lokálpatriotizmusnak mint a helyi társadalom aktivitásának, (ön)szerveződésének egyik lehetséges kategóriájának¹⁸ feltételezett tartalmi kritériumai közül három esetben (kulturális, gazdasági, szociális) inkább a megosztottság jellemzi a régió lakosságának fogalomértelmezését. A többség kizárja a politikai tevékenységet, illetve magatartást a terminus meghatározásából. A lakóhelyi lokálpatriotizmust a régióban élők inkább magas mértékűnek, mint alacsonynak vélték (Murányi et al. 2000).

Társadalmi kapcsolati hálók, települési kapcsolatok történetisége

Bellon Tibor szerint a helyi társadalom olyan kapcsolatrendszerrel rendelkezett, hogy ma már el sem tudjuk képzelni, hogy milyen sokrétű, gazdag életformát jelentett a hajdani Tisza-menti gazdálkodás, amelyet a százával, ezrével érkező, áruval megrakott tutajok látványa, a kikötők nyüzsgő, sokszínű élete, a vízi utazások sok izgalma jellemeztek. Fontos volt az a racionális tudás és képesség, ami azt jelentette, hogy a nagy távolságok ellenére napi kapcsolatban lévő emberek számontartották, hol, mire van szükség, azt hol lehet éppen megszerezni, milyen a folyó vízszintje, hogyan hova érdemes szállítani az árut (Bellon 2000).

Az 1930-as években, amikor még az alföldi tanyarendszer Európa egyik legkiterjedtebb, térbelileg összefüggő szórványvidékét alkotta, a tanya egyszerre jelentette a lakó- és munkahely térbeli együttesét, így egy sajátos települési-tájgazdálkodási entitást, az ökológiával kapcsolatos hálózatiságot (rendszerműködést).

Véleményünk szerint ez olyan speciális érintkezési kultúrát jelentett az ember és épített, valamint természeti környezete között az Alföldön, amely számos gondolkodó szerint (pl. Glatz Ferenc) megvalósítja az ökológiai, kölcsönösségen alapuló társadalmi működés eszméjét.

A klasszikus szerepek napjainkban történő érvényesülését nehezzé teszik a tisztázatlan agrárviszonyok és támogatások, illetve az infrastruktúra állapota. Mindezek mellett a tanya társadalmára rányomja bélyegét a kiilleszkedés folyamata. A kiilleszkedés fogalma a szociális kérdés olyan alakváltozása, amelyben a fő elem a társadalmi kohézió – a hálózatok és a szociális védelem – elégtelensége, esetenként hiánya (Castel 1998). Összességében a halmozott hátrányok (gyors előregedés, elmagányosodás, szegénység, mélyszegénység és a tartós munkanélküliség, romló közbiztonság) jellemzők. A megkettőzött szegregáció

¹⁸ A lokálpatriotizmussal jellemezhető tér olyan fogalom, amelyben a társadalmi igény erősíti meg a lokalitás fejlesztésének/fejlődésének különböző alternatíváit, forgatókönyveit.

ezért a szociális szintű depriváció és földrajzi (térbeli) kirekesztettség között értelmezhető. Ez a szegénységscapda (Kovács – Váradi 2003) komplex fejlesztési folyamatokat kíván.

Az újratanyásodás folyamatának kereteit azzal teremthetjük meg, ha a város környéki tanyák tradíciójára, hagyományaira új módon, a társadalmi tőke hálózatainak felélénkítésére fókuszálunk.

Ezt az alrendszereket érintő hálózati egységet a XX. század jól ismert történeti-társadalmi folyamatai és a globalizációs hatások együttesen bontották fel. Napjaink fontos folyamatára mutatott rá a téma egyik közismert kutatója, Duró Annamária. Egy konferenciakötetben megjelent tanulmányának alcíme („kifelé és befelé”) hűen tükrözi a tanyák életével kapcsolatos duális értékpárt. Szerinte a népességmozgás irányai mellett a településhálózati kapcsolatok mutatják leginkább a tanya település-társadalmi organikus beágyazottságát. A szerző szerint ebben a tekintetben nem volt sok változás az elmúlt évtizedekben. A tanyán élők körében továbbra is racionális tevékenységek kapcsolódnak a város meg látogatásához. A megállapítás novuma azonban a települési identitás fogalmához kapcsolódik. „Az új települések külterületévé lett tanyavilág lakói idegenek már Szegeden. Csak azok tekintenek másként a városra, akik valamikor ott éltek, tanultak, dolgoztak, vagy most is bejárnak nap mint nap (Duró 2003: 286)”. A modernizációs folyamat komplex veszélyeit – a térségi komplex funkcióvesztést – a tanyai iskolák megszüntetésének folyamata is jól mutatja (Kozma 2002: 17).

A múlt században Erdei Ferenc „Magyar város” című munkájában is megfogalmazza ezt a közösségi tőkét. Úgy véli, hogy az Alföldre jellemző mezővárosok alkotó korszaka a XVIII. és a XIX. század volt. A siker dimenziójaként a szociográfus szerző szerint a közösségi magatartásformával jellemezhető társadalmi hatást említi (Erdi 1939/1974.). Ez a közösségi dimenzió a falu erőterét (Bánlaky 1993: 24) is meghatározta. Mindezt a múlt században felerősödött változáskényszer (lásd még: rendszerváltások) bontotta meg.

A szociológus szerző szerint az alföldi térségekre, településekre jellemző migrációs (kulturális) nyitottság nem járt együtt a mentalitásbeli rugalmassággal. S a változásra adott helyi output egyelőre elutasító. Azt jelenti, hogy kisebb-nagyobb térségek sem új értékrendet, sem más innovációkat nem akarnak átvenni – írja Bánlaky Pál a már idézett szociográfiájában a kilencvenes évek elején.

Féja Géza a XX. század első felében azonban már a modernizációs (centrum) hatások terjedése következtében korlátozottabb térkapcsolatok kibontakozásáról ír. A Kelet Népe című lapban megjelent elemzése szerint a kisvárosi középosztály kasztszerűn zárt, s nem tölti be társadalmi szerepét: a város és nagyközség csupán piacot, boltot, hivatalt jelent az ingázóknak (Féja 1937/1976).

A szociografikus irodalom klasszikus alkotója már foglalkozott az adminisztratív települési körzetek (hálózatok) kialakulásával, amelyen belül a lokális társadalmi csoportok térbeli mozgását az igazgatáshoz, a rendszethez és az egészséghez kapcsolódó intézmények befolyásolják. A spontán körzetek kiterjedését leginkább az határozza meg, hogy a térség lakói milyen általános vagy középiskolát választanak gyermekeik számára, milyen kulturális intézményeket látogatnak, hol vásárolnak, és milyen tercier vagy szociális szolgáltatásokat vesznek igénybe, illetve hol vállálnak munkát. Ez utóbbi kapcsolatok sokkal komplexebbek, mint az adminisztratív körzetekben megjelenő – kényszerített – térkapcsolati háló (Csatári 1998).¹⁹

Ennél a ténynél foglalkoznunk kell azzal, hogy az „alföldi” lét egyik specifikumának tekinthető, hogy a budapesti agglomerációs gyűrű dinamikája a térség északnyugati és központi részeiben érezteti hatását.

A települési hálózati kapcsolatok két elemét külön is ki kell emelnünk. Alföldi specifikumnak tekinthető a mezővárosok iskoláztatási hagyománya.

A kisvárosok polgárságának, módos parasztságának meghatározó kulturális mobilitási útja volt a környék mezővárosainak nagy hagyományú gimnáziumaiban letett érettségi. Ez a tény napjaink területfejlesztési programjaiban is meghatározó adottságokat jelent az alföldi városok számára (Teperics 1996).

A foglalkoztatás kérdéséről szólva pedig azt kell rögzítenünk, hogy az alföldi megyeszékhelyek tudtak élni az 1990-es strukturális változás előtt kialakult előnyükkel, ami jól kamatoztatható volt a megváltozott körülmények települések közötti versenyében.

Magyarország Vidékfejlesztési Koncepció alapján azt a települést tekintjük vidékinek, amely városi státusszal nem rendelkezik, vagy rendelkezik ugyan városi ranggal, de lakónépessége 10 ezer főnél kevesebb. De vidékinek tekinthető az a kistérség vagy az a területi egység is, amelyben a népesség több mint fele él 120 fő/négyzetkilométernél alacsonyabb népsűrűségű településen (a 167 kistérség közel kétharmada ilyen minősítésű). A statisztika által operacionalizált vidékfogalom azonban tematikailag szélesíthető azért, mert a centrum országokban a múlt század végére, a számos globalizációs hatásnak; így az információkommunikációs innovációnak is köszönhetően szinte eltűnt az a hagyományos termelészerkezet, amelynek természetes háttere volt a (sokat hivatkozott) néprajzi értelemben vett vidéki életmódnak (szokások, a közösségi kapcsolatok, tár-

¹⁹ Ennek következtében az adminisztratív vonzáskörzetek határai viszonylag könnyen kijelölhetők, és nagyfokú állandóság jellemzi őket. Ezzel szemben a spontán vonzáskörzetek kiterjedése az adott település vonzóképeségének függvénye, ezért folyamatosan változik. Az utóbbi években centralizációs folyamatok zajlottak le ezen a területen (Süli-Zakar 1998). Ezt a trendet erősítette fel utóbbi években a többcélú kistérségi társulások megalakulása, amely a társulás keretében működtetett humán intézményrendszer hozta létre.

sadalmi tőke). A két alapvető distinkció, a városok és a községek közötti átjárhatóság, illetve a „mezőgazdaság utáni vidék” (Csíste 2004) megszületése fogalmi terjedése érdekében támogatjuk mi is azt a szemantikai innovációt, amely a folyamatok elemzésében a vidékies jelzőt helyezi előtérbe (Csatári 2004, Kovács 2003).

A társadalmi-területi sikerek kapcsán fontos emlékeztetnünk arra, hogy a vidék fogalmához általában a különböző diskurzusokban hozzákötjük a perifériát; ám éppen a korai vállalkozási kutatások azt mutatják, hogy azok a vállalkozók, akik Angliában az ipari forradalommal erőteljesen előreléptek, a vidékről jött vállalkozók voltak (Schumpeter 1930/1980).

Olyan térségekből jöttek, ahol nem voltak szervezeti kötöttségek, nem volt tevékenységkötöttség, hanem jobban le tudták küzdeni a technológia, a szervezet a gátjait, jobban ki tudtak törni. Vagyis létezett számukra az a fejlesztő hatású társadalmi-települési közeg, amelyhez napjainkban a három T-vel (technológia, tolerancia és tehetség) körülírható millió szükséges (Horx 2003).

Nagyon érdekes látni, hogy a mezővárosok korábban érvényes innovációs kultúrája (Márkus 1986, Tóth 1986) újra feléledni látszik. A mezővárosok mint „különleges képződmények” (Tóth 1986: 733) társadalmi-gazdasági közege is szerepet játszhatott abban, hogy pl. az AVOP (agrár- és vidékfejlesztési operatív program) pályázati nyertesei között jellemzően alföldi mezővárosokat találunk (Bod 2006).

A kisvárosok és a falvak foglalkoztatási problémáit más szemszögből közelíti Ekéné Zamárdi Ilona. Ez a más szempont pedig egyrészt a települési megtartóerő kérdése, másrészt a zárt mobilitású társadalmi csatornák, egyfajta újkasztyszerű állapotok kialakulásának problematikája.

Úgy gondoljuk ugyanis, hogy a szűkös munkalehetőségek a kistelepülések helyi társadalmának szereplőit teljesen kiszolgáltatottá teszik. Az alföldi kistelepülések munkaerőpiacon kialakuló kötődéstípusok ezért szinte kizárólag a lét reprodukcióját célozzák meg (Ekéné 2005). Ez a modern kori röghöz kötés, a nem mobilizálható (kockázatvállaló) társadalmi csoportok azonban a globális folyamatokhoz való csatlakozás legnagyobb gátját (egyfajta digitális egyenlőtlenségi tényezőt) eredményezik, s azt a folyamatot erősítik, amely összességében az Alföld helyzetének további lecsúszásához, legjobb esetben stagnálásához vezet.

Visszatérve a vonzáskörzetek kialakulásához, az átmenet évtizedében Magyarországon a megszokott tényezőkön túl három lényeges dimenzió befolyásolhatta a települési hálózati kapcsolatokat.

Ki kell emelnünk egyrészt a városi települések számának növekedését, amely különösen a periférikus térségekben jelenthetett kapcsolati bővülést, másrészt témánkhoz tartozik azon infokommunikációs eszközök terjedése, amelyek a tá-

volság fogalmának relativizálása miatt bővíthették a városi és a községi társadalom által választható centrumok körét (Kiss 1998).

Helyi társadalom: az együttműködés kommunikációs kultúrája

Ismert, hogy a tömegkommunikáció nemcsak klímát teremt az innovációs folyamatok befogadáshoz, hanem gerjeszti és közvetíti is a modernizációhoz kapcsolódó értékeket, normákat, magatartásmintákat, életmódelemeket.

A tömegkommunikáció társadalomtörténetének egyik teoretikusa, Habermas úgy vélte, hogy a kapitalizmus dimenzióinak (ártermelés, magántulajdon és piac) megjelenésével az irodalmi-értelmiségi nyilvánosság megjelent a mindennapok fogyasztási szférájában (Habermas 1993).

Az urbanizációs folyamatoknak is jelentős szerepük van a folyamatban, hiszen a városi tér átveszi az arisztokrácia szalonjainak funkcióit, így maga a nyilvánosság is megváltozik.

A nyomtatott tömegsajtó XVII. százada a hírtermelés hálózati csomópontjaként Antwerpen, Köln, Prága, Bécs, Velence és Róma szerepét értékelte fel, ráadásul ezek mind tranzitállomásokká formálódtak egy-egy óriás régióból érkező hírfolyam gyűjtő- és elosztóhelyeként. A korszak végére Párizs, Berlin, Bécs és Isztambul tengellyel a modern diplomácia is létrehozta a maga információs csomópontjait, akárcsak a tudomány, amely Londont és Párizst repítette előre (Etényi 2004: 49).²⁰

Ismert, hogy a sajtó léte a nyilvánosság mérhető formája. Azonban a rejtett információáramlások csatornái a faluközösségekben sajtó nélkül is működtek. Erről ír Bánlaky Pál a „Riadt tunyaság” című szociográfiájában: „Napjainkban ez a működés jóval lassúbb, talán azért, mert kevesebb a »társadalmi neuron«, kevesebb az információ átadására szolgáló alkalom, és kevésbé intenzívek a kapcsolatok” (Bánlaky 1993: 11).

A nyilvánosság szerkezetváltozásában fontos szerepet játszanak azok a kis, kultúraépítő közösségek (kávéházak, szalonok stb.), amelyek fontos értéket jelentenek az értelmiségiek körében. Azonban a tömegkommunikációs tartalmakat értő közönség számának növekedésével a társadalmi státus hasonlósága egyre kevésbé határozta meg a kommunikációt, az információszerzést. Nagyon lényeges változásnak tartjuk, hogy – hasonlóan az internetes tartalmak terjedéséhez – megkezdődhetett az információ kihelyezése.

²⁰ Emlékeztetünk arra, hogy a fenti kommunikációs központok közül számos megtalálható Európa 10 legerősebb gazdasági potenciájú régióiban.

A társadalom és az egyén előlép a homályból, oly részletesen, minden életmegnyilvánulásaiban, mint még soha az emberiség történelmében – írja erről a folyamatról Hajnal István (Hajnal 1936: 142).

Ezért gondoljuk úgy, hogy azok a térségek, ahol az információérzékenység és -intenzitás jól kitapintható a modernizáció egy korábbi szakaszában, és hagyományai vannak a kommunikációs médiumok használatának, nagyobb valószínűséggel látnak társadalom- és területfejlesztési lehetőségeket az infokommunikációs eszközök fejlesztésében, így nagyobb eséllyel lesznek képesek kiaknázni a fejlesztések adta alternatívákat (pl. távmunka), mint azok a térségek, ahol a társadalom tömegkommunikációs intenzitása kevésbé érhető tetten.

A települési közösségek kommunikációs lehetősége véleményünk szerint azonban a lokális társadalmi környezetben jelenthet folyamatosságot. Állításunkat a megszakított polgárosodás elméletével is alátámasztjuk. Szelényi vélekedése szerint a lappangó kontinuitás nem csupán a makrostruktúrában nyilvánul meg, a habitusátadás fontos tere ugyanis a családi szint (Szelényi 1992). Mindezek mellett a megszakítottság jelző a modernizációs „mainstreambe” való viszszaterés folyamatára és helyi közösségek reneszánszára is érvényes (Hankiss 2002).

Az innovációk társadalomföldrajza

A jóléti fejlődés, a társadalmi harmóniára törekvés egyik alapszava korunkban az innováció és a gazdasági-társadalmi versenyképesség.²¹ Mindez azért fontos kérdés, mert – elfogadva azt a heideggeri tételt, amely szerint az alapszavak jelentése korszakonként más (idézi Kiss 1997), terjedésük hatékonyságát megalapozhatja az, hogy a fejlesztési politikákban milyen értelmezésük válik az adott korszakban meghatározóvá.

A fejlődéssel (az innováció terjedésének) terminológiájával a klasszikus filozófiai diskurzusok is foglalkoztak. A német filozófia egyik nagyhatású gondolkodója, Gottfried Wilhelm Leibniz szerint a fejlődéshez nem szükségszerűen kell valami új, hanem elegendő egy meglévő kibontakozása is.

Egy évszázaddal később, a XVIII–XIX. században ez a fogalom már inkább mozgást, folyamatot, változást jelentett. Ezen felfogás alapját a kapitalizmus biztosította, amely a társadalmi-gazdasági élet egyre távolabbi részeit integrálta. A múlt században, a gyarmatosítás és a kapitalizmus globális terjeszkedésének időszakában a fejlődésről szóló írások elsődlegesen a déli államok gazdasági

²¹ És más kulcsfogalmak, így az innováció terjedése (a diffúzió), illetve a személyközi kapcsolati háló (hálózatosodás).

segélyezéséről és/vagy erőforrásának kihasználásáról, valamint a nyugatias struktúrák átadásának lehetőségeiről szóltak (Kolland 2005). Joseph Schumpeter 1930-ban született megállapítása óta innováción olyan, a korábbi gyakorlattól eltérő, új ötleteket, új tevékenységeket, új termékeket, új tudásokat, új szervezeteket, új individuális és közösségi viselkedéseket értünk, amelynek adaptációja kihat a társadalmi-gazdasági fejlődésre (Rechnitzer 1993).

Más felosztásban az innovációk inkább struktúrákat érintenek, így gazdasági-szervezeti szinten vagy szocietális-politikai szinten értelmezhetőek vagy szűkebb témához, egy termék fejlesztéséhez, bevezetéséhez és hatásához kapcsolódnak.

Mészáros Rezső fogalmaz meg egy lényeges állítást a fejlesztési célú közpolitikák hatékonyabb társadalmasítása érdekében: az innováció sorsa azon is múlik, hogy az embereknek milyen az időfelhasználása; vagyis a kérdés az, hogy miként sikerül a mindennapi térkapcsolataikba és napirendjükbe beilleszteni az új konstrukciókat. A társadalmi időkeretek beszűkülése azonban a társadalmi tőke szempontjából jelentős kockázat tényező (Csizmadia 2002). A távolságnak, mint hagyományos földrajzi tényezőnek az innováció terjedésében betöltött szerepét az információáramlás csatornáit (követési-szocializációs minták, eltérő gazdasági-társadalmi hálózatok, természeti környezet, kulturális érzékenység, habitus) befolyásolják.

Ezek azok a „puha” szociológiai, társadalomföldrajzi tényezők, amelyek az átmenet évtizedében, a globális megatrendek hazai erősödésének kezdetén egyre fontosabbá váltak (Nikodémus 1991).

A globalizáció hálózatiságot erősítő definíciójával kapcsolatos az a megállapítás, amely szerint az innováció (információk) terjedése az infokommunikáció korában már független a népesség számától. Általánosan érvényes azonban az a megállapítás, ami a technológiai és humán kultúra magas fokával jellemzi a kurexportőri, fejlett jelzővel ellátott országokat.

A társadalomtudományokban előforduló számtalan diffúziós folyamatban az innováció befogadásának gyorsasága inkább múlik a személyes kapcsolati, érintkezési háló sűrűbb szövésén, mint a formális intézményi hálózatok szocializációs szerepén. Fontos ezért megnézni, hogy a marginális és centrális társadalmi csoportok között a tőketípusok mely kategóriái (kulturális, szociális, anyagi, szimbolikus) kapnak hangsúlyt, és milyen jellegzetességei lehetnek a hídszereppel, azaz információtovábbító, -meghonosító és -adaptáló szereppel (Csányi – Szendrői 2004) bíró személyiségeknek és a különböző méretű lokális földrajzi közösségeknek. Véleményünk szerint a diffúzió, a terjedés az innováció egyik legfontosabb operacionalizálható eleme, amely egyrészt kvalitatív, másrészt kvantitatív jellemzőkkel bír (Szarvák 2006).

De megfogalmazhatjuk azt is, hogy a diffúzió vizsgálata multidiszciplináris módszereket igényel.

A zárt földrajzi innováció elméletének alapjait Torsten Hägerstrand dolgozta ki. Földrajzi szempontból az innováció egy idősíkból és az emberek közötti térben ábrázolható, amely végül az egész teret magában foglalja. A svéd földrajztudós abból a hagyományos feltételezésből indult ki, hogy a diffúzió az emberek közötti kapcsolatoktól (kommunikációs hálótól, amit információs emberi mezőként nevezett el) függ.

Az innovációs központi szereppel bíró téregységek meghatározása az innováció sebességétől és az adaptáció irányától függ.

Minél távolabb van valaki a központtól, annál kevesebb információhoz jut. Ezzel tulajdonképpen a perifériától megközelítést olvashatjuk Hägerstrand munkájában.

Ebből a szempontból megkülönböztethetjük az expanzív diffúziót, amelyben az információ (innováció) hordozói nem mozognak, s az innováció átadása kizárólag az innovációt használók számának növekedésével valósul meg. A relokatív diffúzió során pedig a mintaadás új régióban, földrajzilag jól meghatározott területen valósul meg. Ez a diffúziós típus összefüggésben van a népesség térbeli mozgásával, a migrációval (Szarvák 2006).

A kombinált diffúzióra jó példa a bevándorlók és a külföldi munkavállalók számának növekedése az EU tagországaiban. Úgy gondoljuk, hogy az infokommunikációs technológiai tudás is ez utóbbi komplex megközelítéssel modellezhető.

Az innováció-információ térbeli és társadalmi áramlásában egyes elméletek szerint (pl. Valente) a társadalmi közösségekben gyengén beágyazott személyek tűnnek a legalkalmasabbnak. A kapcsolati diffúziós modell egyrészt formálisan ellentmond annak, hogy a terjedés nem függ a népességszámtól, másrészt a személyes kapcsolatok hálózati úton történő bővítési lehetőségeivel meg is erősíti azt.²²

Véleményünk szerint a hazai viszonyokra a véleményirányítón alapuló kategória az egyik legjellemzőbb. A modell gondolati váza Lazarsfeldnek és kutatócsoportjának a választásiattitűd-vizsgálatához kapcsolódik, amelynek első eredményei még 1940-ben láttak napvilágot.

Kiderült, hogy az emberek választások alkalmával hozott döntéseire elsősorban mikrokörnyezetük véleményformáló szereplői (intézményei, közösségei²³)

²² Hägerstrand szerint a különböző újítások terjedése függ a település igazgatási hierarchiában betöltött szerepétől, szerkezetétől. Ez a kapcsolat független a település népsűrűségétől.

²³ Lásd bővebben Láng Sarolta, Letenyei László és Siklós Viktória vizsgálatát az információs technológiai diffúzióról a Kaposvári Kistérségben (Láng–Letenyei–Siklós 2003).

hatnak. A kapcsolati háló működésének alapja az, hogy az információk előbb a véleményformálókhoz jutnak el, később pedig a társadalom többi tagjaihoz.²⁴

A szociológiai vonatkozású diffúziós elméletek közül Gabriel Tarde az elitek interakciójához köti az innovációt (Tarde 1903, idézi Dessewffy – Galács 2003).

Ez a megközelítés egyrészt megfelel az Elbától keletre eső térségek tradícióinak (felülről lefelé terjedő újítások), másrészt alkalmas a lokális szintű innováció modellezéséhez, a szigetszerű fejlődés operacionalizálásához.

A diffúzió sebessége és hatékonysága kulturális meghatározottságú: a (korai) adaptálók értékorientációjától, tudásától és szokásaitól stb. és gazdasági korlátoktól (bekerülési költség, haszon stb.) függ.

A társadalmi-területi mobilitásemélet egyik korai képviselője, Sorokin a negyvenes években az innováció terjedését a kommunikáció és a kereskedelem útvonalaival magyarázta, és kevésbé kötötte az elitek felől érkező koncentrikus körökhöz. Ryan és Gross szintén a múlt század negyvenes éveiben Iowa államban végzett falukutatói egy új kukorica elterjedését vizsgálták (idézi Dessewffy – Galács 2003). Kiderült, hogy ehhez a mezőgazdasági termékinnovációhoz korábban csatlakozók jellemzően nagyobb földterülettel rendelkeznek, magasabb iskolai végzettségűek és foglalkoztatási státuszúak, valamint a településen túlnyúló, személyes kapcsolati hálójuk is sűrűbb, ami alapján a kezdeti és a későbbi csatlakozók közötti eltérő kommunikációs (interakciós) csatornák használatára is következtethetünk. Ebből adódóan az innováció terjedése egyrészt vertikális, másrészt horizontális is, hiszen ebben az agrárszociológiai kutatásban a későbbi csatlakozók körében az adaptáláshoz nagymértékben szűkség volt a szomszédok, ismerősök meggyőző hatására is.

Rogers diffúzióelméletében az innováció megfogalmazása annyiban tér el a korábbiakban idézettől, hogy a szociálpszichológus szakember az individuум szempontját („amit az egyén újnak fogad el”) is beépíti meghatározásába. Ez a felfogás a befogadás oldaláról erősíti a társadalom- és területfejlesztő politikák alulról építettségét, hiszen egy innováció hatékony elfogadtatásához ismernünk kell a célterület és társadalmi csoport igényeit, habitusát stb.

Ez az alapja a nem(csak) beruházásokban, hanem a meglévő források aktivizálásában gondolkodó fejlesztési politikának.

Vagyis rogersi megfogalmazásban az innováció legfontosabb társadalmi tényezői: a relatív előny (az innováció által kiváltott korábbi tevékenység, a cselekvés társadalmi, gazdasági haszna) és a kompatibilitás–komplexitás (minél nagyobb mentalitásváltásra és kockázati képességre van szükség, annál kevésbé lesz sikeres az innováció).

²⁴ Úgy véljük, hogy más modell-leírásokban is, amelyek a személyes érintettségen, csoporttagságon, illetve hálózati kapcsolatokon alapulnak, a prominens lokális személyiség a kulcsszereplője az innovációk átadásának.

Társadalomföldrajzi, térbeli problémára világít rá a megfigyelhetőség, amely visszaul a településen belüli személyközi kapcsolatok fontosságára. Ehhez kapcsolódik, hogy a kommunikációs csatornák közül Rogers a korai adaptáció során a tömegmédia szerepét, a terjedés későbbi szakaszában pedig a lokális személyközi hálók jelentőségét hangsúlyozza. Ez utóbbi esetben a diffúzió terjedését gátló tényező is felmerül (Szarvák 2006).

A lokális kapcsolati hálóban ugyanis alacsony a településről kimutató irány, így az innováció további alkalmazásában a hasonló településen élő, azonos társadalmi háttérű lakópolgárok véleménye kiemelten számít. Mindez geográfiai szempontból különösen olyan területen fontos, ahol alacsony a népsűrűség, kevés az egymást összekötő vonalas infrastruktúra, valamint ahol a gyakori települési kapcsolatoknak természeti akadályai is vannak.

Látható, hogy az innovációs diskurzusban egyre fontosabbá váló interakciós megközelítések, a területi-közösségi kapcsolati háló újabb kutatási irányok koncepcióját alapozta meg. Véleményünk szerint ez vezetett el a bizalom mint a hálózatosodás-versenyképesség szempontjából meghatározó társadalmi tőke innovációs potenciálként való értelmezéséhez (Szarvák 2006).

Fukuyama szerint a döntően gazdasági racionalitásra törekvő társadalmi individualizációnak hatása van a bizalmatlanságra és a dezintegrációs jelenségekre (Fukuyama 2000). A bizalom redukálásának vagyunk tanúi Magyarországon is (Utasi 2002). A nyolcvanas évek végén a klasszikus fizikai tér szereplőivel (szomszédok, rokonok, barátok, munkatársak) intenzívebb volt az együttműködés (Sík 1988); manapság az erősebb kapcsolatok alapvetően a szűk családra vonatkoznak.

Különösen azokban a közösségekben fontos az intézményekkel, közösségekkel és más szocializációs színterekkel kapcsolatos bizalom, amelyek változásban vannak (v.ö. a mikro/makro stratégiák újratervezésének időszaka).

A bizalom szociálpszichológiai vonatkozásban növeli a személyes és a közösségi biztonságérzetet, valamint a kooperatív cselekvéseket, ami jótékony hatással van a társadalmi-gazdasági rendszer átfogó versenyképességre is.

A bizalom, mint mentális viszonyrendszer alapvető fontosságú az új technológiai stílusok elterjedése, valamint a hálózatosodás szempontjából is. A bizalom egyrészt kiszélesíti az adott „innovátor” (mintaadó) tevékenységi körét, másrészt az általa megerősített társadalmi együttműködési hálózatok révén az információ és az új ötletek hatékony áramlását tudja biztosítani. A piaci bizonytalanság és a megalapozott gyakorlat hiánya az, ami gazdasági oldalról rendkívül kockázatosá teszi az innovatív tevékenységet. Ezért tartjuk fontos (bizalom- és hálózatépítő) telepítési tényezőnek a gazdasági és a társadalmi intézményi alrendszerek közötti összhangot, így többek között a K+F intézményeket, a humán tőkét, a

kvalifikált munkaerő arányát, a (nagyvárosi) agglomerációs térség hatását, a képzés és az oktatás lehetőségeit, valamint a kockázati tőkét.

Persze a terjedés hatékonyságához nyilvánvalóan nem elég, ha csak a kínálati oldalon alakul ki az újításhoz szükséges mennyiségű bizalom. A keresleti oldalnak is bíznia kell azért abban, hogy elfogadja és használja az újítást. Miért van ez így?

Válaszunk kapcsolódik a korszakokként lezajló technikai változás fogalmához, amit először Joseph Schumpeter fogalmazott meg, és aztán többen is (Rechnitzer 1993, Láng – Letenyey – Siklós 2003, Dessewffy – Rét 2004) továbbfejlesztettek. Schumpeter alap gondolata az volt, hogy az újítási tevékenység nem folytonos, hanem időközönként felbukkanó jelenség. A gazdaság nagy ciklusai a nagy innovációk okozta „kreatív rombolásra” vezethetők vissza. A „rombolás” szó egy korszak végét jelzi, a „kreatív” pedig azt, hogy a régi helyett valami új születik. Schumpeter elképzelése hasonló a társadalom „romokon való” építkezés toqueville-i nézetéhez.

A csökkenő profit a tőke újraelosztását katalizálva arra készteti a gazdasági-társadalmi szereplőket, hogy új fejlesztési lehetőségeket keressenek. Ez a ciklus kezdetére jellemző szociális klíma, az innováció bevezetésének az időszaka. Fontos megjegyeznünk, hogy a modern kor innovációs ciklusainak jóval rövidebb idő is elegendő, így az új innovációs trend valószínűleg gyorsabban lezajló kondratyevi ciklusokat és gyakoribb kezdeteket jelez²⁵.

Torsten Hägerstrand a schumpeteri felosztáshoz hasonló (de a területiségi dimenzióit jobban érvényesítő) szakaszokra osztotta fel az innovációs folyamatot. A kezdő stádiumban keletkeznek az innovációs központok. Ekkor a centrumok és a távolabbi területek közötti különbségek erősek. Az innovációt csak kevesen használják.

A kiterjedés (a diffúzió) kezdete során a terjedési trend erős, emiatt a kontraszt a központ és a többi területi részek között csökken. A sűrűsödési stádiumban az eredeti innovációs központtól független hatások indulnak el, s az innováció átvétele mindenütt egyformán nagy.

A telítettségi állapot a diffúziós eljárás általános lassulásával jellemezhető. Az innovációt mindenhol átvették. A használók és a nem használók csoportja között regionális különbségek vannak, amelynek okai a hagyományos társadalmi-területi differenciáltságban keresendők (Szarvák 2006).

Új technológiai stílus vagy technológiai paradigma akkor gyökeresedik meg a társadalomban, amikor a növekedés szakasza után a piaci telítődés fázisában a korábban radikálisnak is minősíthető újítás (egyfajta kvantumugrást végrehajtva)

²⁵ Fontos feladat erre a kényszerre felkészíteni a településeket és a közösségeket. A struktúrák által megteremtett feltételek ugyanis a mikroszintet elbizonytalaníthatják, passzívvá tehetik vagy orientálhatják is.

a terjedés révén áthatja a társadalom minden szféráját (Volken 2005). Ekkor ível fel a diffúziós folyamat, amely a sikeres innovációk terjedését úgynevezett S-görbével írja le²⁶

A görbe egyfajta fordított parabolaként azt jelzi, hogy az újítás terjedésének idő függvényében mennyien csatlakoznak az innováció alkalmazásához. A Rogers által megnevezett társadalmi ideáltípusok között az első az újítók (alig 3 százalékos) csoportja, akik a terjedés kezdetén már innovációalkalmazóknak tekinthetők. Sűrű és a földrajzi távolságokat átívelő személyközi kapcsolatokkal, magas kockázatvállaló hajlandósággal, tudástökével és foglalkoztatási státusszal rendelkeznek, inkább a racionális magatartás, illetve a társadalom szerkezetében a felfelé való mobilitás jellemzi őket.

Az S-görbe telítődési pontjáig terjedő részéhez tartozó társadalmi kategóriákat Rogers korai adaptálóknak és korai többségnek nevezte el. Közös bennük, hogy a felhasználók majdnem felét alkotva hídszerepet jelentenek a leszakadó-elkészítő csoportok irányába. Fontos, hogy társadalmi szempontból integráltak és (legalább lokális szinten) véleményformálók. A későn csatlakozók közel hasonló arányban vannak a „hid túoldalán”.

A kései többségnek és a lemaradóknak keresztelt társadalmi csoportok általában alacsonyabb kulturális tőkével és foglalkozási státusszal, ezáltal társadalmi integrációs szinttel rendelkeznek, az újításokkal kapcsolatban szkeptikusabbak. Az ide tartozókat kevésbé jellemzi a kockázatvállaló képesség, pedig Rogers szerint tudatos fejlesztő munka esetén ők profitálhatnának legtöbbit az innovációk alkalmazásából.

Ez a társadalmi csoport az, amely a térben és a társadalomban kevésbé mobil, személyközi kapcsolatai főként a településen belülré irányulnak, értékorientációja pedig inkább a tradicionális jelzővel írható le.

A fejezet tanulságai arra vezetnek bennünket, hogy az innovációk társadalomföldrajza terén összegzésként újra idézzük az időföldrajzi iskolát megalapító Hägerstrand gondolatát, aki a térbeli diffúzió leírásához alkalmazta az információs emberi mező fogalmát. Szerintünk ezért az innovációk földrajzi kutatási terét is egy olyan entitásként kell értelmeznünk, amelynek központi fogalma a társadalmi kínálat, s ezért a téma kutatási tárába be kell emelnünk – szerencsére már nem szokatlan módon – kifejezetten szociológiai és szociálpszichológiai típusú kutatási technikákat és eszközöket is (Szarvák 2006).

²⁶ Megjegyezzük, hogy az S-görbe általános érvényességét Sorokin kritizálta: szerinte különböző típusú innovációk terjedése különböző alakú S-görbékkel magyarázható, amelyek telítettségű szakaszukban nem feltétlenül érik el a 100 százalékot.

Két területi-társadalmi út, egy cél: a centrum és a periféria is a sikerességet követi

Korábban szó volt arról, hogy a globalizáció egy olyan hálózat, amely a saját érdekeinek megfelelően megváltoztathatja a tereket és a társadalmakat. A technológia teremtette új alkalmazások növelik az esélyteremtő közpolitikák mozgásterét, és erősítik az e-bevonódás folyamatát. Ez a modernizációs trend relativizálhatja a különböző térfogalmakat és a centrum-félperiféria-periféria hármasságon alapuló modernizációs elméleteket. A központnak ugyanis már nem az lesz a feladata – írja Farkas János –, hogy megmondja, ki lesz a központ, hanem be kell csatornáznia az alulról induló kezdeményezéseket (Farkas 2003).

Azonban a jelenlegi fizikai határok kialakításakor hazánkban még a hagyományos, s nem hálózati (interakcióorientált) megközelítés terjedt el. „Régiók azonosításakor általában két dologra összpontosul a figyelem, sőt gyakran a szakmai előkészítő tevékenység is: a régió határvonalának és a régió központjának a kijelölésére [...]. Mégis azt kell aláhúzni, hogy a lehatárolásról és a központról folytatott vita sok esetben éppen, hogy eltereli a figyelmet a régió sajátosságáról, profiljáról, belső összefüggéseiről, a lényegről.” (Fleischer 2000)

A fentiek tükrében az egyik központi kérdés az, hogy a mai magyar vidékben, a perifériában meglévő megújítási esélyt miként lehetne kiváltani, gerjeszteni. A wallersteini modell alapján a centrum az a térség, amelyben a gazdasági-társadalmi innovációk (a technológiától az intézményi-szervezeti újításokig) megszületnek, melynek következtében a térség gazdasága új, versenyelőnnyel rendelkező fejlődési szakaszba lép, s ennek eredményeként a térség társadalma is átalakul, jóléte növekszik (Wallerstein 1983).

Ezért determinisztikusan úgy fogalmazhatunk, hogy a periférián már az innovatív gondolat is elhal, mert nincs intézmény, nincs szervezet, nincs közvetítőrendszer, ami az új gondolatot besegíti a folyamatokba. Változásorientált, de mégis statikus megközelítésben a periférián (nem úgy, mint egykor a limeseken) a cserék, kapcsolatok, a kommunikációs terek rendkívül szűkek, és így nem tudják ezeket kibontakoztatni (Szarvák 2006).

Érdekes módon a szerzők nagy része az adaptációs rést nem a térség adottságaiban látja, hanem komplex telephelyi problémákban. A térség hátránya így gazdasági fókusszal, telephelyi hiányként jelenhet meg.

A szerzők másik része viszont – akik az endogén forrásokra építik elméletüket – (Szoboszlai 1993) azt mondja, hogy ezek az adottságok pótolhatóak, bizonyos exogén forrásokkal kiegészíthetők, mert az a leglényegesebb, hogy mi rejlik azokban a közösségekben, az ottani emberekben, milyen adottságok halmozódnak föl.

A társadalmi-területi innovációs potenciál emelésének stratégiája ezen magatartásoknak, habitusoknak, társadalmi-területi tőkéknek a föltárása, elemzése.

Fontos tézis ebben a kérdésben Faragó Lászlóé (Faragó 2005), aki szerint az elmaradottabb területek felzárkóztatásának nem a szolidaritás az indítéka, hanem a globális működési elvből, a tartós expanzióból következően a „mainstream”, a fő hatások fogadására való humán és infrastrukturális felkészítés. Ehhez kapcsolódik az az értelmezés, amely szerint a társadalmi-gazdasági hátrányok leginkább a globalizációs folyamatokból való kimaradásként értelmezhetők.

Fontos azonban megjegyezni, hogy a hálózati forradalom – mivel nem centralizáltan hat – jó lehetőség arra, hogy a perifériák mozgása, aktivitása megjelenjen „makrotársadalomban”. A perifériák – technológiai innovációból is adódó – szerepváltozása jól kapcsolódik a regionalizációs folyamatokhoz, a központi állami beavatkozó feladatok lebontásához.

A perifériák esélye azonban összességében a sokat emlegetett fenntartható, szerves fejlődési útban rejlik, mert néhány társadalomkutató (pl. György Péter, Tamás Pál) szerint a globalizáció nem kedvez az oly sokat emlegetett társadalmi közép kialakulásának, mert gyorsan emel fel, illetve süllyeszt le társadalmi rétegeket. Úgy gondoljuk, hogy ez a dinamikus változás a területiségben is hasonlóképpen tapasztalható lehet, ezért fontos Pippa Norris megállapítása, amely szerint a lokális fejlesztési munkának a helyi viszonyokra reagálva kell kompatibilisnek lennie a globális technológiával (Norris 2001).

A perifériák esélyeit rontja, hogy a hálózati társadalom „lelkét” jelentő műszaki-technikai hálózat telepítését a gazdaság törvényszerűségei (megéri/nem megéri) határozzák meg (Kanalas 2000), az infrastruktúra így önmagában is megosztja a társadalmat és a teret. Telepítése (általában) együtt jár az információs (és tudás-) társadalomhoz kapcsolódó adaptív-innovatív képességek erőteljesebb társadalmi jelenlétével. Úgy gondoljuk, a társadalmi-területi felzárkózás tartósságához az (is) kell, hogy biztosítsuk (vagy legalább bemutassuk) a társadalmi-gazdasági „mainstream”-hez való csatlakozás előnyeit. A XXI. században a különböző vidékfejlesztési politikák alapvető kérdése ugyanis az lesz, hogy bekapcsolhatók-e a résztvevők (és családjaik) a nagy társadalmi folyamatokba, vagyis kialakíthatók-e a lokális erőforrásokra alapozva a települési információs társadalom alapjai. Úgy véljük, hogy ezek az irányok felértékelhetik a helyi humán erőforrásokban, a gazdasági és a tudásalapú modernizációban rejlő lehetőségeket, vagyis növelhetik a térség megtartóerejét, hiszen az új technológiára leginkább a fiatal (felnőtt) korosztály nyitott.

Ez a stratégia a technikai innováció általános használatához elengedhetetlen társadalmi innováció meggyökeresítését segítheti (Zapf 2002). A társadalmi innovációk új életstílusokat jelentenek, amelyben – Robert K. Merton fogalmi rendszerét idézve – az elismert/elfogadott célok eléréséhez új eszközöket alkalma-

zunk. Ha ez a minta nem terjed el a társadalmi csoportokban (vagyis ellentmondás lesz a célok és az eszközök között), anómiás, társadalmi konfliktusos helyzet alakulhat ki (Szarvák 2006).

Ezért tartjuk fontos fejlesztéspolitikai iránynak egyrészt, hogy megismerjük a lokális társadalom kínálati (másként: mentális) térképét, másrészt, hogy az Alföld településeinek és társadalmának kiegyezés fékjelezte korszak utáni történetére fókuszálva azt vizsgáljuk, melyek voltak a modernizációs ugrást, az „áttörés szakaszát” (Kulcsár 1985: 22) jelző kategóriák. Ismert, hogy a korszerűsítés szociológiai fogalmának fontos eleme a fennmaradás és az innováció szakasza, amely szervessé teszi a modernizáció első szakaszát. Azokat a jellemzőket vesszük tehát sorra, amelyek – magukban rejtve a szerves fejlődés lehetőségét – megalapozták az elmúlt 150 év tájékozódásának társadalmi-gazdasági-politikai „nekilendülését”. A szellemi megújulásra vonatkozó Zoltán Zoltán-idézet alapján a megszakított fejlődési utak folytonosságát biztosító belső erőforrásokat, sikeresség-kategóriákat – melyeknek katalizálása különösen fontos volt az alföldi települési stratégiákban – az alföldi települések (és más tájegységekre is érvényesen) szellemi-társadalmi örökségének is nevezhetjük.

Települési forgatókönyvek – lehetséges jövőképirányok

A lemaradás forgatókönyve

Ez a scenárió újabb társadalmi-gazdasági egyenlőtlen helyzeteket teremt. A hagyományos (a nemzeti és alrendszer (ágazat-)szempontú) fejlődési úton továbbra sem lesz meghatározó magatartás a területi- és ágazati szereplők közötti kooperáció és a rendszerszemlélet. A hálózatokon és partneri kapcsolatokon nyugvó területi-társadalmi modernizáció elmaradása esetén gyakorlatilag a mai, a mozaikos tér- és társadalmi szerkezetnek megfelelő, alkalmi döntésekből és fejlesztésekből álló intézkedéssorozat megvalósulását feltételezzük, amely nem nyújtja az társadalomökológia jelentette komplex (nem elszigetelt) és fenntartható rendszerelőnyöket.

Mindez azt jelenti, hogy hazánk egyes tájai (pl. az Alföld nagy térsége) összességben nem tudnak csatlakozni ehhez a fő fejlődési áramhoz, így a fejlesztés üteme továbbra is követő marad, s a jelenlegi elméleti és gyakorlati eredményeket visszatükrözve nem áll meg egyes tájegységek leszakadása.

Mindez néhány szigetszerűen kiemelkedő, dinamikusan fejlődő központ mellett a gyengébb innovációs potenciállal bíró települések/térségek további leszakadását eredményezheti. A fejlettségi különbségek növekedése azonban csökkenti a különböző térségek közötti, hálózati együttműködés lehetőségeit, a

térségi gondolkodás és kohézió, munkamegosztás (szolidaritás és harmónia) alapjainak megteremtését és a kölcsönös kapcsolatokon alapuló vonzáskörzet kialakulását. A klasszikus centrumok ebben a forгатókönyvben tovább erősödnek, új követendő települési stratégiák születnek, de egyre inkább számolni kell a külső és belső perifériahelyzetek konzerválódásával és leszakadásával (Szarvák 2006).

A „nyugatias modernizáció keleties elemekkel” forгатókönyve

A Szűcs Jenő klasszikus elmélete alapján elnevezett szcenárió lényege, hogy a komplex ökológiai alapú társadalmi fejlődési irány követendő lesz, de a megvalósításban kiegyensúlyozatlanság lesz tapasztalható. Az okok az eltérő fejlettségű alrendszerek, térségek (települések) fogadókészségében, a partnerség hiányában keresendők. Ezáltal a fejlődés több ponton elakadhat, lelassulhat, aránytalanú válhat, a kívánt prioritások felé haladás helyett a társadalmi-gazdasági polarizáció növekedése valószínű.

Ez a részleges forгатókönyv az ellentétpárok fokozott megjelenésére, a társadalmi-gazdasági környezet fontosságára hívja fel a figyelmet:

- pl. kínálatbővülés a tercier szektorban, de alacsonyabb hatékonyság, kevésbé fontos marketing tevékenység;
- pl. települési megtartóerő szimbolikus növekedése, de alacsony önkormányzati/kistérségi források;
- szigetszerű jó gyakorlatok versus terjedő térségi burn-out (Szarvák 2006).

Összességben térségi-települési szinten nem telepednek meg nagyobb számban olyan képzett, kreatív társadalmi csoportok, akiknek kulcsszerepük lehetne a kívülről jövő innovációs kezdeményezések befogadásában, társadalmasításában, illetve a helyi igények, kezdeményezések összefogásában, megfogalmazásában és artikulálásában.

Mindezzel utalunk Richard Florida nézetére, aki amelletт érvel, hogy a kreatív osztály jelenléte a legerősebb mutató arra vonatkozóan, hogy milyen lesz egy régió gazdasági és humán teljesítménye. Különösen érdekes területfejlesztési szempontból az a nézete, amely szerint a kreatív osztályt, amely a gazdasági fejlettséget előidéz, nem az anyagi lehetőségek vonzzák leginkább, hanem sokkal fontosabb számukra két másik tényező: a tolerancia és az izgalmas, élménygazdag, tehetségpártoló közeg (Florida 2002).

A kreatív osztály²⁷ forgatókönyve

Munkánkban foglalkoztunk az innovációs milióval, s láttuk, vannak olyan települési erősségek, amelyek tudatos, hálózati fejlesztésével ilyen irányú, pozitív forgatókönyv (mint hosszú távú cél) is megvalósulhat.

A kreatív osztály általános megjelenéséhez azonban szükséges, hogy az innováció fogalmát a voluntarista jelzőkön túl minőségi dimenziókban is értékeljük, valamint lényeges az is, hogy az értelmiségi foglalkozásokban az anonim terekben való cselekvésekbe utat találjon a média és a médianyilvánosság.

A kreatív társadalmi osztály diffúziójához szükséges az atipikus foglalkoztatás terjedése is. A munka világának lojalitása (garantált karrier, életünk végéig tartó munkahely és megszerzett tudás) a globalizációs trend következtében egyre inkább visszaszorul az egyik oldalon bizonytalanságot, másik részről pedig rengeteg energiát (kreatív vállalkozásokat) teremtve (Szarvák 2006).

Richard Florida Egyesült Államokban folytatott kutatásaiból következtethetünk arra, hogy milyen karakterrel rendelkeznek azok a terek, amelyeknek a fejlődés alapját megteremtve sikerül magukhoz vonzani és megtartani a kreatív osztályhoz tartozókat.

Mancur Olson azt figyelte meg, hogy a nemzetek és régiók hanyatlása szervezeti és kulturális leszakadás következménye, amit ő „intézményi – cselekvési – begyepesedésnek” nevezett. Olson azt állította, hogy azokon a helyeken, amelyek ugyanabban a korszakban futnak föl és virágoznak – legyenek azok bármennyire is hasznosak – nehéz és gyakran lehetetlen elfogadtatni új szervezeti és kulturális mintákat. Ennek következtében az innováció és felemelkedés olyan új helyszínekre tevődik át, amelyek gyorsan adaptálják, és a gyakorlatban hasznosítják ezeket a mintákat (idézi Florida 2002).

Florida szerint azonban a hagyományos irányok (gazdasági szegmensek átalakítása, barna mezős beruházások, belső települési terek átalakítása, szolgáltatóközpontok letelepítése) nem állítják meg az emberek és az új cégek elvándorlásának folyamatát. A kérdés az, hogy a területfejlesztésben miként jelenhet meg a kreatív osztály közös világlátása (Szarvák 2006).

Alapvetően a hatékony települési közegnek a nyitottságot és a sokszínűséget kell hangsúlyoznia és meg kell könnyítenie a társadalmi beilleszkedést és a re-integrációt. Ezért azt látjuk, hogy a területfejlesztés új irányjaiban a stabil gaz-

²⁷ Napjainkban elterjedt vélemény, hogy a klasszikus társadalmi osztályidentitások merev kontúrjai elhalványulnak. Ennek a folyamatnak a következtében más dimenziók kerülnek előtérbe a struktúrakutatások során. Az újkapitalizmus társadalmi struktúrájában különösen fontossá vált a tőkéhez és a munkaerőpiachoz való viszony (Kolosi 2000). Mindezek mellett posztmodern dimenziók, a közös érték és kulturális közeg is hozzájárulhatnak egy-egy réteg (csoport) konstrukciójához.

dasági közeg (hasonlóan az információs társadalom technológiai hozzáférésehez) „csak” szükséges feltétele a hatékony emberi közeg megteremtésére vonatkozó fejlesztési irányoknak. Ez a kreatív közeg lehet elgondolásunk szerint a klasszikus mezővárosok társadalmi-térbeli „életvilágának” újjászületése és hálózatos működése (Szarvák 2006).

VI. A társadalompolitika határai

A produktív szociálpolitika újraindítása

Egy-egy társadalom szociálpolitikáját, jóléti rendszerét a társadalmi-politikai viszonyok formálják (Ferge 1991). A kilencvenes évek szociális alrendszerét érintő innovációira összességében az a jellemző, hogy a „szociális felelősség megosztásának új modelljét rendkívüli teherpróba elé állította a szociális gondok és feszültségek tartósodásának és kiéleződésének tendenciája [...], lassan és vontatottan halad előre a szociálpolitikai prioritások beépülése a különböző közpolitikákba. Sem a pártok között, sem a kormányzat és az érdekvédelmi szervezetek között nem alakult ki olyan párbeszéd, amely konszenzust vagy legalábbis lényegi egyetértést alakított volna ki az alapvető szociális problémák kezelésében” (Jenei 1996).

A jóléti rendszer reformjára azért volt szükség, mert a szociálpolitika hagyományos – 1990 előtt kialakult – formái nem voltak képesek a piacgazdaság körülményei között kezelni a szegénység és az egyenlőtlenség problémáit. Jelen munkánk témája kapcsán fontos, hogy ezek az eszközök a térségi, regionális léptékű problémákra is kevésbé voltak érzékenyek.

Ahogy nőtt a munkanélküliség, erősödött a munkaerőpiaci marginalizáció és szegmentáció, úgy haladt előre a szociális védelemre való univerzális jogosultság törvényi és rejtett felmondása (Standig 1993).

Az univerzalitás eszményétől szabaduló szociálpolitika átalakulási folyamata – bizonyos szempontokból a két világháború közötti időszak eredményeit, valamint a jóléti állam lebontásának különböző intézkedéseit is felhasználva – az aktív eszközök alkalmazásával felgyorsult. Amint erre a fentiekben is utaltunk, a rendszerváltást követően emberek százezrei váltak munkanélkülivé Magyarországon, és a területi különbségek is soha nem látott méreteket öltöttek. Ezek az új társadalmi-gazdasági folyamatok óriási feladat elé állították a magyar szociálpolitikát, amely a korábbi rendszer örökségeként felkészületlen volt az ilyen volumenű problémák kezelésére. Az inaktív emberek mellett aktív dolgozók tö-

mege került olyan élethelyzetbe, amely fokozott segítségnyújtást tett szükségesé az állam részéről.

A passzív szociálpolitikai támogatások mellett egyre nagyobb szerepet kaptak az aktív szociálpolitikai rendszerek, amelyeknek egyike volt a szociális földprogram. A szociális földprogramhoz hasonló típusú támogatási programoknak több évtizedes tradíciója van hazánkban. A XIX. század végén és az 1930-as években egyaránt találkozhatunk ilyen jellegű produktív szociálpolitikai kísérletekkel.

A kilencvenes évek elején bekövetkezett munkanélküliségi krízis elsősorban a rurális, alacsony infrastrukturális ellátottsággal rendelkező külső és belső periferiális területeken „szedte áldozatait”. A magyar szociálpolitika prominensei számára egyre egyértelműbbé vált, hogy az inaktív társadalmi csoportok segítése mellett az aktív, munkaképes lakosság körében olyan aktív eszközök alkalmazása vált indokolttá, amely segít visszavezetni ezeket a társadalmi csoportokat a munka világába.

A korábbi történeti előzményekre alapozva indították be a kilencvenes évek elején a szociális földprogramokat a szociális kistérségi válságkezelő program keretében. A program hazánk három régiójában, Észak-Magyarországon, Észak-Alföldön és Dél-Dunántúlon vált elterjedtté. Az ország ezen térségeinek kistéleplésein él a kirekesztettek legnagyobb hányada (Szarvák 2000).

Napjainkra azonban már közös tudásunk, hogy a felzárkózási együttműködések nem elszigetelten települési szinten, hanem térségi, szakmaközi együttműködésben hatnak.

Szociálpolitikai hiányszükségletek – hatáskutatás-tipológia a szociális gazdaságban

Egy klasszikus német társadalomkutató (Ralf Dahrendorf) szerint a társadalmi kirekesztettségben élőkre különösen érvényes az a társadalompolitikai jellemző, amely szerint a nyitott társadalmakban a konfliktus individualizálódik (az „osztály alatti osztály” – underclass – csekély érdekérvényesítő képességgel bír).

Így a közösségi mobilitási csatornák (sikerek/kudarok) jobban a figyelem középpontjába kerülnek. A társadalompolitika átalakulásához (szélesedéséhez) kapcsolódó társadalmi felzárkózási programok sikerességén/kudarcan pedig a települési közösségek mobilitása múlik.

Ebben a felzárkózási „küzdelemben” a konfliktusok a mindennapi élet velejárói. A fő kérdés a konfliktuscsatorna, vagyis annak vizsgálata, hogy a konfliktusban érintettek által alkalmazott megoldások, feloldási lehetőségeik mennyiben intézményesítettek, vagy társadalmilag mennyire elfogadott formában jelennek meg.

Témánkhoz illeszkedett az az álláspont is, amely szerint a konfliktusok csupán „válság-előrejelzések”, s levezethetők az anyagi javak szűkösségéből, a jóléti-szociális állam egyensúlytörekvéséből (az elosztási egyenlőtlenségekből).

A településhez kötődő mezőgazdasági programok az életvilág terén – amely a szocializációs folyamatban meghatározó jelentőségűnek tekinthető – a kistelepi közösségek újratermelő tudáskészletének fejlesztése érdekében fejtik ki hatásukat (Farágó 2003: 24).

A Csatári Bálint és munkatársai által 2004-ben készített magyar vidékstratégia sikertényezői között a következő kategóriákat említették meg: morális tényezők befolyásolása, környezeti-társadalmi feltételek, stratégiai befolyásolás, végrehajtási rugalmasság, technikai és tudásalapú megvalósíthatóság, gazdasági és pénzügyi életképesség. Századunkban a különböző vidékfejlesztési politikák alapvető kérdése, hogy miként kapcsolhatók be a résztvevők (és családjaik) a nagy társadalmi folyamatokba. Másként fogalmazva: hogyan erősíthető a lokális és családi erőforrásokra alapozott társadalmi mobilitás/társadalmi felzárkózás.

Ismert, hogy az egyenlőtlenségi tényezők közül az iskolai végzettség, a családnagyság, a foglalkoztatási mobilitás, a jövedelmi viszonyok, a társadalmi/háztartási szerepek, az álláskeresői stratégiák és lehetőségek, illetve a területi különbségek emelhetők ki. Ezek azok a kategóriák, amelyekben a mélyszegénységben élő társadalmi csoportok a szocializáció, az egyéni életút során hátrányokat szenvedtek, leszakadtak a társadalmi-gazdasági fő áramtól.

Nézzük meg, hogyan fogalmaz a Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia!

A felzárkózási politika célja, hogy előmozdítsa a társadalmi és nemzeti összetartozás erősödését, növekedjen a társadalmi kohézió és szolidaritás és csökkenjenek a kirekesztés jelenségei, a diszkriminatív mintázatok.

A stratégiában prioritásként fogalmazódik meg a leghátrányosabb helyzetben lévők lehetőségeinek javítása, a munkaerőpiaci esélyeinek, társadalmi elfogadottságának támogatása, illetve az iskolai lemorzsolódás mérséklése, valamint a saját lakóközösségben végzett integrációs munka, a társadalmi felzárkózási folyamatok különböző szegmenseiben (oktatási, egészségügyi, szociális, gazdasági és munkaerőpiaci integráció) megnyilvánuló tevékenységek támogatása.

Elgondolásunk szerint a térhasználat közös szimbolikuma a települési közösségben erősíti az összetartozást; fejleszti azokat a személyes tőketípusokat (pl. szociális, kulturális, bizalmi tőke), amelyek a mindennapok stratégiájában fontosak.

Bár az is tény, hogy a vidéki térségek állapotával kapcsolatban fontos hangsúlyoznunk, hogy „demográfiai értelemben és társadalmi összetételét tekintve is eltorzult helyi közösségekből a legtöbb helyen már hiányzik az a humánkapacitás, amely az önmaguk helyzetén való javításhoz szükséges lenne” (Schwarz

Gyöngyi). Ezért lényeges, hogy a kendergazdasághoz mint innovációhoz való csatlakozás a célterületeken milyen közösségi humán erőforrással jellemezhető.

Összességében azonban egyetérthetünk Schwarcz Gyöngyivel, aki egy 2008-as tanulmányában ezt írja: „Ide elkötelezett emberek kellene, akik élhető falvakat akarnak”. Ez az aktív közösség fogja/tudja majd a települések fejlődési útját modernizációs szigetként értelmezni és megvalósítani.

A Kistelepülések lépéskényszerben című kötetben szociografikus leírást olvashatunk a településfejlesztés értékpárjairól: „Ahol hosszú évtizedek óta csak egyre fogy, öregszik, vagy éppen gyarapszik, fiatalodik a nép. Ahol a kocsmá az egyetlen vállalkozás, s játékautomata nyeli el a pelenkapénzt, vagy talán már kocsmá sincs, legfeljebb egy idős asszony zugkimérése működik. Ahol az egyetlen és nélkülözhetetlen „intézmény” a falugondnok. Ahol érintetlen, megkapó a környezet, és olcsón mérik az ingatlanokat. Ahol menedéket, újrakezdést remélnek vándorló szegények, kisiklott életű városiak, nyugdíjas hollandok, külföldi csodabogarak. Ahol gettótérbe zárt és kamatos pénzre szoruló vagy sorsukon gazdálkodással fordító, vagy nyugati limlomokat árusító, feltörekvő cigány családok élnek. Ahol ritkán sikeresek a megkapaszkodni vágyók, küszködő vállalkozók. Ahol a polgármester elkényelmesedett hűbérúr vagy a falujából oázist varázsló lobbista. Ahol nagyon kellene gyerek a még működő óvodába és iskolába, és ahol a sok hátrányos helyzetű gyerek csak problémát okoz. Ahol bele-törődnek a lassú sorvadásba, és ahol elszántan küzdenek a megmaradásért. Ahol ma megint félik-védik az intézmények kapott és kivívott kis autonómiák elvesztését. Ahol jó élni, és ahonnan menekülnek. (Váradi szerk. 2008)”.

A szegregáció mintázatai – kirekesztettség a humán és az infrastrukturális közszolgáltatásokból

A szociológiában szegregáció alatt leginkább azt a jelenséget értik, amikor egy településen belül a különböző társadalmi rétegek és/vagy etnikai csoportok lakóhelye erőteljesen, jól érzékelhető módon elkülönül egymástól. A térbeli szegregáció tehát egyben társadalmi is, mivel részben oka, részben következménye a jövedelmi viszonyok és a humán infrastruktúra terén megmutatkozó lényeges egyenlőtlenségeknek (Andorka 1997: 194).

A szegregáció más megközelítés szerint jelentős társadalmi különbségekre épülő jelenség, amely során az erősebb státusszal rendelkező csoportok korlátozzák a gyengébbek szabad választáshoz fűződő lehetőségeit, így pedig sérül azok esélyegyenlősége, akár a teljes marginalizálódás állapotáig is eljuttatva őket. Maga a folyamat ezzel együtt magába foglalhat aktív és passzív összetevőket is: az aktív szándék meglehetősen tudatos a kirekesztés, a passzív történés

esetében ugyanakkor az érintettek „ki akarnak rekesztődni”, vagy a társadalmi folyamatok úgy működnek, hogy beazonosítható külső szándék nélkül kerülnek ebbe az állapotba (Ferge 1991, Ferge 2003).

A társadalomból történő kirekesztődés az esélyegyenlőség sérülése mellett egyben a társadalmi mezőkből és folyamatokból való kikerüléssel is együtt jár. A támogatói kapcsolatháló hiánya, a politikai képviseletből és/vagy döntéshozatalból való kimaradás, a hatalomnélküliség, a kulturális térbeli kizáródás stb. egyaránt olyan összetevőt jelentenek, amelyek a foglalkoztatásban megjelenő különbségekből, valamint az oktatási rendszer egyenlőtlenségeket reprodukáló szerepéből táplálkozva tartósan fennmaradó állapotot eredményezhet (Szalai 2002: 34–50).

A több évtizedes (adott esetben évszázados) térszerkezeti, gazdasági és társadalmi folyamatok hatására Magyarországon a településen belüli (városokban az ún. slumok, falvakban a telepek, putrisorok) lakhatási szegregáció mellett az egyes települések, térségek között is megfigyelhető a jelenség. Az etnikai alapú területi szegregációt (gettósodást) Ferge a térbeli kirekesztődéssel azonosítja (Ferge 2000: 42–48), az Albert – Kalocsai szerzőpáros viszont számos tényezőt vesz figyelembe. Kiemelhető ezek közül a lakáskörülmények szűkösége és/vagy alacsony komfortja, az adott település(rész)hez képest jóval rosszabb egzisztenciális helyzet (jövedelem, foglalkoztatottság, iskolázottság, eladósodottság stb.), társadalmi megbélyegzettség, a különböző deviáns viselkedésműkök (pl. alkoholizmus, kábítószerfüggés, mentális betegségek) gyakorisága, valamint a lakóhely-változtatás („kikerülés”) erősen korlátozott lehetősége (Albert – Kalocsai 2009: 55–79). Duncan – Duncan szerint a térbeli és a társadalmi távolság között szoros távolság mutatható ki, az őt idéző Virág megfogalmazása alapján a társadalmi-etnikai csoportok térbeli elhelyezkedése és annak változása a társadalmi egyenlőtlenségek térbeli megjelenése, ebből következően gyakorlatilag elkerülhetetlen a szegregátumok kialakulása (Virág 2010).

Településfejlesztési megközelítésben a szegregáció fogalmát némileg szűkebb értelemben használják, bár a területi alapú definíció gyakorlatilag megegyezik a fentiekkel, vagyis a fő szempont, hogy a különböző csoportok közötti társadalmi távolság egyúttal térbeli távolsággá váljon. Lényeges különbség azonban, hogy a szegregáció fogalma alatt kizárólag az alacsony társadalmi státuszú családok koncentrált együttélését értik, amely állandósítja a jövedelmi viszonyok, a települési infrastruktúra, valamint a különböző szolgáltatásokhoz való hozzáférés egyenlőtlenségeit.

Ezt a szemléletet indokolta teszi az a tény, hogy a lakóhelyi szegregáció legnagyobb veszteségei az alacsony társadalmi státuszú rétegek, mert a magas státuszú társadalmi csoportoknak lehetőségük van arra, hogy olyan módon és a településnek azokra a területeire koncentrálódjanak, ahogyan és ahová szeret-

nének, míg az alacsony státuszúak csak úgy és csak oda szegregálódhatnak, ahogyan és ahová „hagyják őket”.²⁸

A „jó gyakorlat” mint szociológiai és fejlesztési kategória

De mi az a jó gyakorlat? Ha elfogadjuk azt a megállapítást, hogy a jó gyakorlatok azok a fejlesztések, amelyek megismételve ugyanazt az eredményt adják, akkor Magyarországon nem beszélhetünk jó gyakorlatokról, legfeljebb jó mintákról.

Vajon milyen szociológiai, társadalomföldrajzi kategóriák azok, amelyek befolyásolják községeink azon tevékenységeit (fejlesztendő jó gyakorlatait), amelyek a szegregált élethelyzeteket igyekeznek csökkenteni? Vajon mi lehet a gátja az adaptációnak, az innováció terjedésének?

A „jó gyakorlat” tulajdonképpen olyan tevékenység, amely a területi szereplők közös (hosszú távú) válasza egy adott problémára. A probléma fenntartható módon történő megoldását modern, professzionizált elképzelésnek is tarthatjuk.

Elgondolásaink alapján a szociális gazdaság hatásainak a következők lehetnek a hívószavai a sikeres települési stratégiákra.

2. táblázat

A hatásterületek és a lehetséges dimenziók rövidtávú kapcsolata

Dimenziók	Hatásterületek
Túlélési és hátrányos helyzetből kivezetési programként használható.	területi egyenlőtlenségek, képességmegtartó népszerűség – szakképzés átalakítása
Produktív jellege miatt nemcsak a mezőgazdasági „láb” erősödik a településen, hanem a térségi szolgáltatóipari ágazat is fejlődik.	agrárium, foglalkoztatás, társadalmi felzárkózáspolitikák
Erősödik a települési népességmegtartó képesség.	területi egyenlőtlenségek
Javul a helyi/térségi gazdasági integráció, kapcsolatok, szerveződések jönnek létre.	turizmus, agrárium, oktatás, képzés, versenyképesség
Kihasztnálatlan emberi, tárgyi és természeti erőforrások kerülnek bevonásra.	turizmus, szemléletformálás, fenntarthatóság

Forrás: Saját szerkesztés

²⁸ Hajdúböszörmény Integrált Városfejlesztési Stratégiája. Hajdúböszörmény, 2010.

**Recenzió: Jó gyakorlatok és módszerek gyűjtése –
Képességalapú közösségfejlesztés, avagy
Ábécéskönyv önmagunk sárból történő kihúzására**

Mi is az a képességalapú közösségfejlesztés? A közösségfejlesztési programok nagy részére jellemző a fentről lefelé és kívülről befelé való irány, ennek alternatívája a Képességalapú Közösségfejlesztés vagy ABCD (Asset-Based-Community-Development).

Ennek a típusú közösségfejlesztésnek a főszeplői a lakosság, az önszerveződés és az egyes intézmények.

A pályázati pénzekből finanszírozott közösségfejlesztés szükséglet–hiányosság alapú és mindig külső kontrollal, az ABCD közösségfejlesztés ezzel szemben önerőből építkezik, a közösség maga határozza meg a fejlődés irányát a meglévő erőkre, képességekre, készségekre, gyakorlati tapasztalatokra, vágyakra, álmokra építve.

A könyv mint módszertani útmutató segíti és feltárja a közösségépítésre, közösségfejlesztésre vállalkozó szakemberek számára a közösségben rejlő képességek feltérképezésének, illetve a helyi, vagy érintett közösség mozgósításának lehetőségeit, valamint hangsúlyozza ezek fontosságát. A könyv az ABCD módszer megismertetésén keresztül mutatja be a közösségfejlesztés lépéseit, módszertanait.

Az első részben a helyi közösségek ABCD módszer szerinti feltérképezésének módszereit, lépéseit mutatják be a szerzők, illetve tippeket arra vonatkozóan, hogyan lehet mozgósítani a helyi csoportokat a közösség fejlesztése érdekében. A második részben arról kaphatunk információkat, hogy milyen formában lehetséges a feltérképezett információkat, melyek a közösség képesség-készségekben jelentkező erőforrásait jelenti, valós fejlesztésekké formálni.

A könyv nagyon fontos dolgokra hívja fel a figyelmet, amellyel talán sokszor még maguk a közösségek sincsenek igazán tisztában. Mégpedig arra, hogy a saját fejlődésük, a közösségük, az őket körülvevő környezet, struktúrák fejlődésének a mozgatórugói ők maguk. A közösségfejlesztők egyik fő feladata pedig az, hogy megtalálják a közösségekben a központi „mozgatórugókat”, szereplőket, és többek között rajtuk keresztül megismerjék magát a közösség működését, megszerezzék azokat a legfőbb ismereteket, amelyek alapján képet, térképet kaphatnak a fejlesztendő közösség összetételéről, gondolkodásáról, képességeikről, készségeikről, egyszerűen a rendelkezésre álló és bevetendő, felhasználható erőforrásokról.

Fontos tényező, hogy az ABCD típusú fejlesztésekben a közösség maga határozza meg a fejlődését, az addig nem ismert adottságaira alapozva, ezért válik fontossá számukra az önerőből építkezés és az a sikerélmény, amit büszkén élnek meg a cél elérésekor. Ezért van nagyon fontos szerepe a térképezésnek. A helyi intézmények pedig meglévő eszközforrásaikkal támogatni tudják a közösségépítést. Azoknak az embereknek a csoportja, akik egy közös cél elérésében képesek tervezni, dönteni és megvalósítani, önszerveződő kisköröknek nevezzük. Különböző típusban működhetnek.

Vannak közös hitre épülő gyülekezetek, vagy egy-egy olyan csoport, akik egy helyi problémát szeretnének megoldani, pl. közbiztonság, és ezért szerveződnek csoportba, de beszélhetünk akár nyugdíjas, vagy sportkörökről is.

Ahogy a könyvben olvashatjuk, kiskörök vannak, működnek mindenütt. A közösségfejlesztők feladata, hogy megtanítsák ezeknek az önszerveződő kisköröknek megismerni önmagukat a feltérképezett képességeiken, készségeiken, más erőforrásaikon keresztül azért, hogy professzionálisabban és tartósan legyenek képesek működni az új, a közösségfejlesztők által átadott tudással a birtokukban akkor is, mikor a fejlesztők kivonulnak a feladatból, és átadják a terepet a körök kulcsfiguráinak.

További lehetőség a fejlesztők előtt az is, hogy a közösséget megtanítsák akár mikrovállalkozások létrehozására, működtetésére és fenntartására, fejlesztésére, valamint a vállalkozás reklámjára modern technikákkal, igények szerint.

A könyv második és harmadik fejezetében olvashatunk erről a folyamatról, módszertanról részletesen, amely ismerteti, hogyan tárják fel a közösségeken belüli erőforrásokat és helyi szervezetek erőforrásait professzionálisan a fejlesztők, és mindezeket hogyan lehet összeszervezni úgy, hogy abból a közösség számára igazi érték váljon. A helyi szervezetek számára sok hasznos és kreatív ötletet olvashatunk arról, hogyan ismerhetik meg a helyi közösség véleményét a településükről, közösségükről, hiányosságokról és szükségletekről, illetve hogyan érhetik el a közösségnél, hogy egy-egy projekt megvalósításában részt vegyenek, és motiváltak legyenek mindvégig.

A könyv befejező részében esettanulmányokon keresztül megismerhetjük, milyen komoly hatásokat képes elérni egy jó közösségfejlesztő projekt egy közösség életében, de ennek ellenére tudomásuk kell venni azt is, hogy természetesen nem minden közösség ugyanolyan befogadóképes egy-egy újításra vagy változásra. Ezeket az eseteket is tudomásul kell venni, hiszen már régóta ismert tény, hogy minden változás, újítás sikeresebb egy olyan közösségben, amelyik eleve befogadóbb és nyitottabb a változásokra. (Forrás: Patkós – Varró 2015: 39)

VII. Az esélyteremtés társadalmi-települési környezete

Közel egy évtizede az Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság „Krisis mint esély” címmel rendezett egy műhelykonferenciát. Elgondolásunk szerint a szegregált élethelyezetek felszámolása elnevezésű kettős pályázati támogatási lehetőség éppen egy ilyen társadalmi és térbeli állapotot tükröz: a szegregált élethelyezetek csökkentésének lehetőségének értelmezését az esélyteremtés tükrében.

Mindezt nóvumként az James S. Coleman modellje alapján járjuk körbe. A fejezet alapkérdése, hogy milyen települési cselekvések szükségesek ahhoz, hogy a szegregált élethelyezetek csökkenjenek, vagyis milyen változások kellenek a mikrokörnyezetben ahhoz, hogy változzon a komplex környezet is.

Földi Zsuzsa a *Tér és Társadalom* című folyóiratban 2004-ben megjelent tanulmányában a lakóterületek fejlődésének iránya, fizikai és társadalmi le-, illetve felértékelődése kapcsán mikro- és makrovizsgálati szintek összekapcsolásának jelentőségére hívja fel a figyelmünket. A James S. Coleman nevéhez fűződő elmélet azt vizsgálja, hogy az egyén (vagy más, egyéni döntéshozatalra képes kisebb közösség) és az állami társadalom mint egy-egy dinamikus tevékenységi rendszer miként él együtt.

Coleman állítása szerint a vizsgált döntéshozó és cselekvő egyének és családok (illetve vállalkozások) társadalmi szintű struktúrák hatása alatt léteznek és újulnak meg. Úgy véljük, hogy ez a gondolkodási keret jól alkalmazható egy térségi hátrányokat mutató szegregált környezetben zajló közösségi beavatkozás értelmezéséhez és leírásához is.

A tervezői elgondolás szerint az állami társadalmi szinten értelmezett makroszinten létező fejlesztési célok (relative) azonos intenzitással hatnak a mikroszint elemeire. A hatások azonban eltérően értékelődnek ezen a szinten, hiszen a mikroszint aktorai eltérő társadalmi-gazdasági-térbeli kategóriákkal jellemezhetők, így természetesen eltérően reagálnak ezekre a hatásokra (Földi 2004).

A döntési helyzet gyakorlatilag a makroszint új jelensége által kiváltott reakció, ami előkészíti a cselekvésre vonatkozó döntést. A felzárkózási együttműkö-

dések támogatása elnevezésű kiemelt projekt a térségi felzárkózási szereplőket támogatja mezo- és mikroszinten.²⁹

Eddigi tapasztalataink összegzésére a már idézett Jó Állam Jelentés módszertani keretét használtuk fel, amelyben fontos fogalom a hatásterület (ez a fogalom a gazdaság, a társadalom és az államigazgatás szempontjából fontos szektorok összekapcsolódását fejezi ki, amelyek egyrészt külön-külön is megragadhatók, másrészt együttesen átfogó és egyben mérhető képet adnak). A kutatási programban négy hatásterület dimenzióira tudunk majd fókuszálni.

Ez a négy hatásterület egyszerre érinti a szolgáltatások fizikai elérhetőségét (szociális, egészségügyi, közművelődési, felnőttképzési ágazat), valamint a fizikai hozzáférésen túli (mindennapi, használati) tudást, képességet. A hatásterületekhez kapcsolódó dimenziók révén történik az adott hatásterületen belül legmarkánsabb, konkrét jelenségek megragadása.

Az egyes dimenziókhoz (hasonlóan az állam működését mérő igazgatási programhoz) mutatók tartoznak. Ezek a dimenziók azt mérik, hogy milyen hatások érhetők el a településen a program végrehajtásával (a program végén, illetve a fenntarthatósági időszak végén).

A lakhatási viszonyok hatásterület alapvetően a települési lakásállomány változásait, fejlesztési lehetőségeit jelenti. Ide négy dimenziót soroltunk eddig: a szegregált településrészek ingatlanállományának értéknövelő minőségi javulása, a szociális bérlakásállomány növekedése, laksűrűség csökkentése, célzott támogatás a legrosszabb helyzetű szegregált (akár 50 fő alatti) településrészek helyzetének rendezésére is.

A képzettség, munkaerőpiac hatásterületen belül a társadalmi tőke klasszikus jellemzőit tudjuk értelmezni. Az érintett települések válaszadói bíznak abban, hogy javul az aktív korúak munkához juttatása (ezzel együtt a munkaszocializáció és a kompetenciák javítása is megtörténik). A felzárkózási folyamatban fontos célkitűzés a „roma fiatalok képzettségének emelése” is. Mindez egyaránt igaz a középiskolára, illetve a szakképzésre, de a települési remények szerint a „szegregátum köréből felsőfokú tanulmányokat folytatók számának növekedése” is jellemző lesz.

A települések azt is feltételezik, hogy a „funkcionális analfabetizmus csökken”, ezzel együtt „szélesednek a gyermekek és felnőttek tanulási mintái” (olvasási szokások átalakulása, digitális ismeretek fejlesztése, szakmai érdeklődés erősítése stb.). A „helyi közösség, család” terület hatásai is összetettek, hiszen

²⁹ Ennek keretében azokhoz a településekhez jutunk el, akik már elkezdték az EFOP 1.6.2-es pályázat megvalósítását. A munka során gyakorlatilag egy fókuszcsoport megbeszélésén veszünk részt a program települési megvalósítóival, a helyi felzárkózásban érdekelt igazgatási, segítői, pedagógiai és közművelődési stb. szakemberekkel.

ide kapcsolódnak a közösségi szintű tervezés eredményei (a szegregátum és a nem szegregátum közössége közötti konfliktushelyzetek csökkenése, közösségi és művelődési terek, valamint az önszerveződő közösségek számának növelése), illetve a tudatosabb családi szerepek (családtervezés, munkamegosztás, gyerekevelés stb.) kialakítása révén a családi szocializáció skálájának bővülése is jellemző lesz. A helyi ellátórendszerek, szolgáltatások terület dimenziói érintik a szociális és egészségügyi ellátórendszer kínálati és elérhetőségi bővülését, tudatosabb használatát.

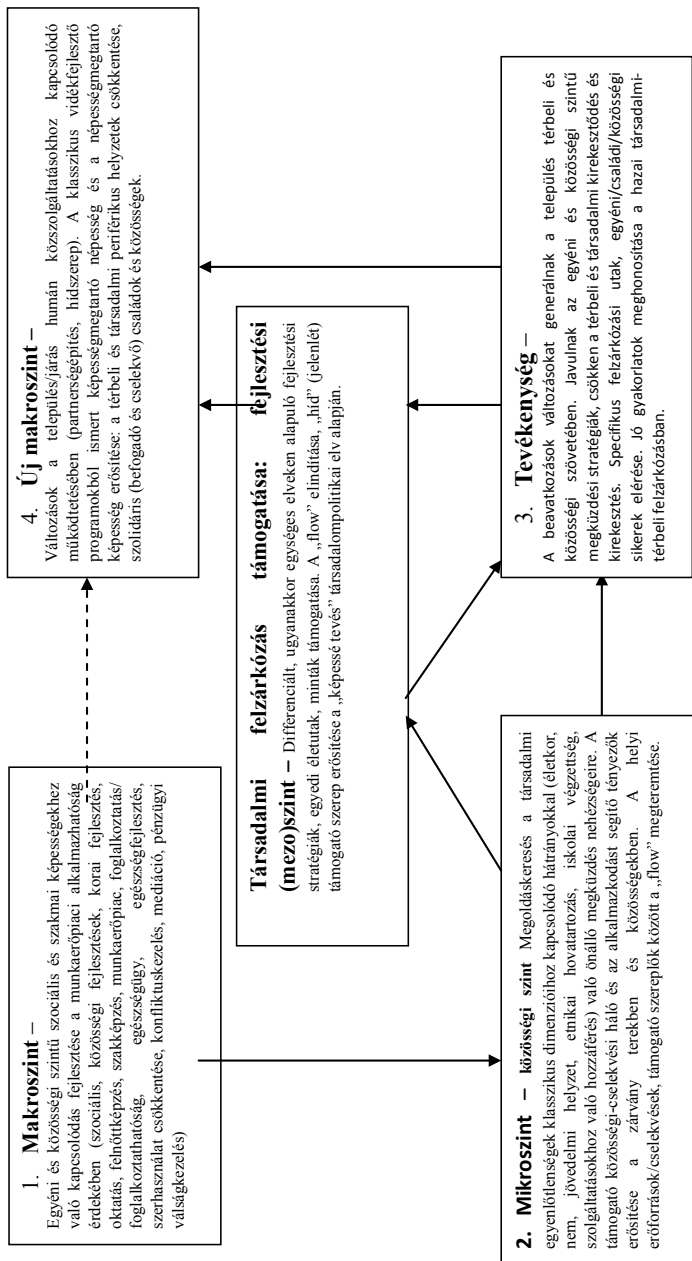
Ehhez kapcsolódik az egészségtudatosabb (családi) életforma erősítése is. Három dimenzió azonban főként a települési-igazgatási struktúra professziójához (a helyi szinten megvalósuló „jó önkormányzás” értékeléséhez) illeszkedik: a közszolgáltatásokhoz való hozzáférés javítása, a befogadó, felzárkózásiorientált önkormányzati munka fejlődése, a szociális szakma fejlesztése (szegregátum-szakterület kialakítása).

Úgy véljük, hogy a hatásterületeink és dimenzióink képesek a közösségi életvilág komplex jellemzőit bemutatni, így megfelelően tárhatják fel a szegregált élethelyzetek csökkentésének szempontjából meghatározó társadalmi-gazdasági települési állapotokat.

Amennyiben az egész modellt a települési-térségi társadalmak oldaláról nézzük, egy olyan hálózatot látunk, melyben a különböző közösségek egyfajta csomópontoknak tekinthetők. Azt tehát, hogy az információra, hírre, lehetőségre milyen módon, úton és gyorsasággal reagálhat az egyén vagy egy társadalmi közösség, nemcsak a technikai fejlettség, hanem a társadalmi strukturális viszonyok, a kialakult hálózatok is meghatározzák, sőt, e két tényező között erős kölcsönhatás mutatkozik (Szarvák 2006).

Dimenzióink jól kapcsolódnak a társadalmi és területi tőke emeléséhez. Ez az út inkább a helyi társadalmakban fellelhető nem anyagi erőforrások növelését (a különböző társadalmi szerveződési szintek: család, szomszédság, település, mikrotérség közösségeinek társadalmi, gazdasági együttműködését, folyamatait) jelentik.

Ezzel támogathatóak az élethelyzet-specifikus, problémaorientált felzárkózási utak is, amelyek erősítik az egyéni és családi szinten értelmezhető képességmegtartást (fejlesztést vagy a visszapótlást). A felzárkózási beavatkozások így támogatják – a tanulmányban is hivatkozott – klasszikus vidékfejlesztési célt, amely magában foglalja a települési szintű igazgatási-társadalmi-gazdaság-szervezői munka professzióját is.

2. ábra

A társadalmi felzárkózás hatásai a közösségekben a Coleman-modell alapján

Forrás: Saját szerkesztés

James Coleman a „Társadalomelmélet alapjai” című munkájában a társadalmi változást, a mikro (az egyén vagy más kisebb közösség) és a makro társadalmi szint együttműködését – mint dinamikus tevékenységi rendszert – vizsgálta. Az egymás között lévő kölcsönhatások eredménye, hogy a mikroszint a makro-társadalmi struktúrák hatása alatt létezik, vagyis: a makroszint a mikrokörnyezet beiktatásával teremt új struktúrákat. A modell alapján lehetőségünk van értelmezni a centrum–periféria–félperiféria hármasságában létező modernizációs elméleteket is. Az egyéni szint bevonásával ható makroszint megmutatja a sajátos kibertérjellemzőket a visegrádi együttműködés (klasszikusan közép-európai) országaiban, vagy mezoszinten, az alföldi régióban. A Coleman-modell lehetővé teszi köztes (mezo-)szint beiktatását is, amelynek alkalmazása többszereplős, összetett folyamatoknál lényeges (lásd bővebben Földi 2004). Ha egy várost veszünk makroszintnek, akkor a mikroszint az egyén, a mezoszint a lakókörnyezet. De mezoszint lehet egy szubkultúra vagy életkori csoport is.

Az előző folyamatábrán látszik, hogy a makroszint által elindított infokommunikációs változásokra a mikroszint vagy azonnal, vagy késleltetve válaszol. A kihívást (a cselekvési kényszert) mind az egyén és a közösség, mind pedig az intézmények érzékelik. Az egyéni és/vagy közösségi (intézményi) stratégiák választása természetesen különböző. Egyrészt az individuális és csoportszintű válaszokat meghatározza, hogy a területi szereplők milyen cselekvési alternatívákat látnak, másrészt fontos, hogy milyen választ adnak a mezoszint által jelzett irányokra, amely alapvetően területi és társadalmi szinten erősen differenciált információs társadalmi programokat (speciális intézményi és csoportszintű tevékenységeket) kíván.

Fontos, hogy a területi szereplők bízzanak abban, hogy létre tudnak hozni a köz számára hasznos javakat, azaz infrastruktúrát, normákat és előírásokat, amelyek elősegítik és biztosítják az új technológiai stílus elterjedését.

A modellben megjelenő bizalom tényezője szorosan kapcsolódik a szociális tőke fogalmához. A szociális tőke fogalmán ugyanis olyan közösségi, politikai magatartást, habitus- és attitűdváltást értünk, amely ösztönzőleg hat a gazdasági növekedésre és a társadalmi innovációk terjedésére (Gächter – Wolfgruber 2005). A haszon többféle szempontból értelmezhető, de elsőként valószínűleg olyan információból és szolgáltatásokból áll, amelyek az infokommunikációs technológia igénybevétele révén anyagi és intellektuális haszonhoz juttatja az egyént (Gächter – Wolfgruber 2005).

Amennyiben az egész modellt a települési-térségi társadalmak oldaláról nézzük, olyan hálózatot látunk, melyben a különböző közösségek egyfajta csomópontoknak tekinthetők. A hálózat sűrűsége és erőssége jól modellezi azokat a hierarchikus és horizontális megközelítésben értelmezhető egyenlőtlen helyzeteket, amelyek az esélyteremtés hatásaként megfigyelhetők a társadalom és települési szintek hálózatában (Szarvák 2006).

Azt tehát, hogy az információra, hírré, lehetőségre milyen módon, úton és gyorsasággal reagálhat az egyén vagy egy társadalmi közösség, nemcsak a technikai fejlettség, hanem a társadalmi strukturális viszonyok, a kialakult hálózatok is meghatározzák, sőt, e két tényező között erős kölcsönhatás mutatkozik (Szarvák 2006).

A fentiek alapján azt fogalmazzuk meg, hogy az esélyteremtés eltérő társadalmi-települési közösségekben való lehetőségeiben meghatározó, hogy a társadalmi szerkezetben betöltött helyük alapján a marginális és a centrális csoportok között a tőketípusok mely kategóriái (kulturális, szociális, anyagi, szimbolikus) kapnak hangsúlyt, és milyen jellegzetességei lehetnek az „információ-továbbító, befogadó (híd-)szereppel” (Csányi – Szendrői 2004) bíró személyiségeknek és a különböző méretű lokális társadalmi közösségeknek.

A társadalomban való sikeres részvételhez szükséges alapvető képességek (kulcskompetenciák) az egyén saját tanulásának irányításával, társas és személyközi kapcsolataival és jellemző kommunikációs interakcióival állnak kapcsolatban.³⁰ Egy támogató program eredményességének alapvető kulcsa a segítő-segített közti kommunikációs interakció feltételeinek teljesülése. A személyközi kapcsolatok aktivizálásának egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a kortárs közösségfejlesztési gyakorlatban.³¹

Korábban már idéztük a Csatári Bálint és munkatársai (Csatári 2004: 541) által készített új magyar vidékstratégia lehetséges tényezőinek ideáltípusos modelljét. Az idézett cikkben vázolt, több kategóriát is kiemelő modell alapján a társadalmi „híd szerep” dimenziói véleményünk szerint az adaptivitás, az „in situ” (helyben teremtetett) tudás (megújuló- és megtartóképeség, közösség és partnerség, nyilvánosság, média) kategóriájához illeszkedik leginkább (Szarvák 2006).

Sikeres települési stratégia – módszertani segédlet a szociálpolitikai hatások tervezéséhez, méréséhez

„A helyi fejlődés főbb mozgatói a lakosság, az önszerveződés és az egyes intézmények. Ahhoz, hogy megatláljuk ezeket a szereplőket, először is meg kell ismerni és érteni működésüket.” (Patkós – Varró 2015: 5)

A közösségi tervezés sikere azon múlik, hogy a területfejlesztési partnerkapcsolatok legfontosabb aktorai – helyi-települési önkormányzatok, regionális és terü-

³⁰ http://phd.szie.hu/JaDoX_Portlets/displayContent?docId=14779&secId=15669 (Letöltés ideje: 2019. 02. 07.) A dolgozat megállapítása jó példa arra, hogy a közösségfejlesztés hátterében sikeres egyéni erőforrásmenedzsment áll(hat).

³¹ Az ABCD módszernek nevezett, és az Eger Térsége Fejlesztési Egyesület által kipróbált eljárás tekintést enged abba, hogy közösségekben rejlő (feltérképezett) képességek, a közösségi képességekben jelentkező erőforrásait hogyan lehet valós fejlesztésekké formálni.

leti érdekkörök és a központi kormányzat szereplői (Horváth 2000) – miként viszonyulnak ehhez a települési/közösségi megújuláshoz; egyszóval az állam, a központi akarat megtestesítői együtt és külön, koordináltan és koordinátatlanul katalizálják és/vagy visszafogják a fejlődés folyamatát.

A társadalmi felzárkózásprogramok terület- és vidékfejlesztést érintő tevékenységei a pályázati kiírások tükrében

A szegregált élethelyzetet csökkentő komplex programok legalább két elemben biztos továbblépnek a korábbi programokon. Az egyik a jó gyakorlatok szisztematikus gyűjtése. Ez a felzárkózási-fejlesztési munka professzióját is eredményezi. A másik eredmény a komplex közösség- és szemléletformáló hatás. Mindezz egyaránt érvényes a szegregátum és település közösségére (lakóira, segítőire), illetve a külső mentorként a programot támogató, a leszakadó társadalmi csoportokkal foglalkozó jövőendő értelmiségiekre.

Az EFOP 1.6.2-es pályázati kiírás és az ezzel a konstrukcióval szimbiózisban lévő EFOP 2.4.1-es kiírás komplex fejlesztési tevékenységei alapvetően a szegregátum közössége számára a különböző humán közszolgáltatásokhoz való „hozzáférés” akadályait igyekeznek csökkenteni.

A hagyományos településfejlesztési eszköztár mellett a pályázat két közösségi szolgáltató teret (Csillag Szolgáltató Ház/Szolgáltató Pont) kialakítását írja elő.

Mindez két olyan települési fejlesztést jelent, amely a híd szerepet is próbálja biztosítani a települési közösségek (és terek) között.³²

A szolgáltatásokhoz tervezett két funkció azonban más és más: a szolgáltató pont alapvetően a lakhatási nehézségekből adódó családi szint külső helyszínen való támogatását jelenti, a szolgáltató ház azonban a (közösség)fejlesztő programok helyszíne lesz.³³ Ezért nem meglepő, hogy a szolgáltató háznak integrált településrészen, de a szegregátumhoz gyalogosan elérhető távolságra kell lennie, a szolgáltató pontot pedig a szegregátumon belül kell elhelyezni.

A településkép apró (bár a családok és a közösség körében jelentős³⁴) változásai közé a szegregátumban megvalósuló lakhatási körülmények fejlesztését, illetve a nem szegregált térben megvalósuló lakóházépítést is idesorolhatjuk.

³² Közvetett célcsoport: a 16-54 éves, hátrányos helyzetű telepen élő személy és családja, akire egyéni (családi) fejlesztési terv készül. Közvetett célcsoport: A telepen élő személyek, akikre egyéni fejlesztési terv nem készül a projekt során, valamint a település többi lakosa.

³³ Ha a sokak által ismert maslow-i szükségletpiramis oldaláról közelítünk, akkor azt mondhatjuk, hogy a lakhatáshoz kapcsolódó fiziológiai szükségletek megalapozása inkább a szolgáltató pont feladata (ehhez kapcsolva az alapvető tisztálkodási/mosási funkciót emeljük ki), az erre építő közösségi szint támogató tere pedig a szolgáltató ház (ide sorolhatjuk a szeretet/összetartozás, önbecsülés, önmegvalósítás szükségleteit is).

³⁴ Itt a mintaadó/szocializációs hatásokat emeljük ki.

A pályázati elképzelések fontos eleme a társadalmi segítség professziója. Ez ebben a kontextusban a sokszor emlegetett „jelenléti szociális munka” alkalmazását jelenti. Ez a gondolat megfelel annak is, hogy erősítsük a szegregátum közösségeinek hozzáférését a települési/térségi humán közszolgáltatásokhoz. De mindez azt is jelenti, hogy a szegregátum közösségeinek támogatásával komplex (képzési, egyéni és közösségi életmódban jelentkező) segítő/változtatási lehetőséget mutatunk be a kedvezményezetteknek.³⁵ Vagyis a térteremtés mellett a gazdasági és humán (pedagógiai, szociális, közművelődési, egészségügyi stb.) ágazatok közötti kapcsolatok erősítése is azt a célt szolgálja, hogy meglegyen a (jelenléti munkán alapuló) szakmai (tartalmi) híd is a szegregált élethelyzetek csökkentése érdekében.³⁶

További pályázati tevékenység fontos origója az egyének, családok munkavállalói kompetenciáinak emelése. Ehhez hozzátartozhatnak a hiányzó általános iskolai osztályok megszerzésének a támogatása, illetve a térségi munkaerőpiacon elhelyezkedést biztosító felnőttképzések biztosítása.

A települési tér és közösségi kiszakadás csökkentése érdekében tett felzárkózási munka jó gyakorlatok katalizálását is magával hozhatja. Ez a közösségi tervezésen alapuló cselekvés egy olyan makro-/mez szintű innovációt eredményezhet, amely hozzájárulhat a felzárkózási munka szakmászodásához, illetve a terület- és vidékfejlesztési skála bővítéséhez is.

Így erősödik az a települési komplex társadalompolitika, amely felzárkózási-orientált, vagyis követi a népességmegtartó képesség és a képességmegtartó népesség klasszikus elvét.

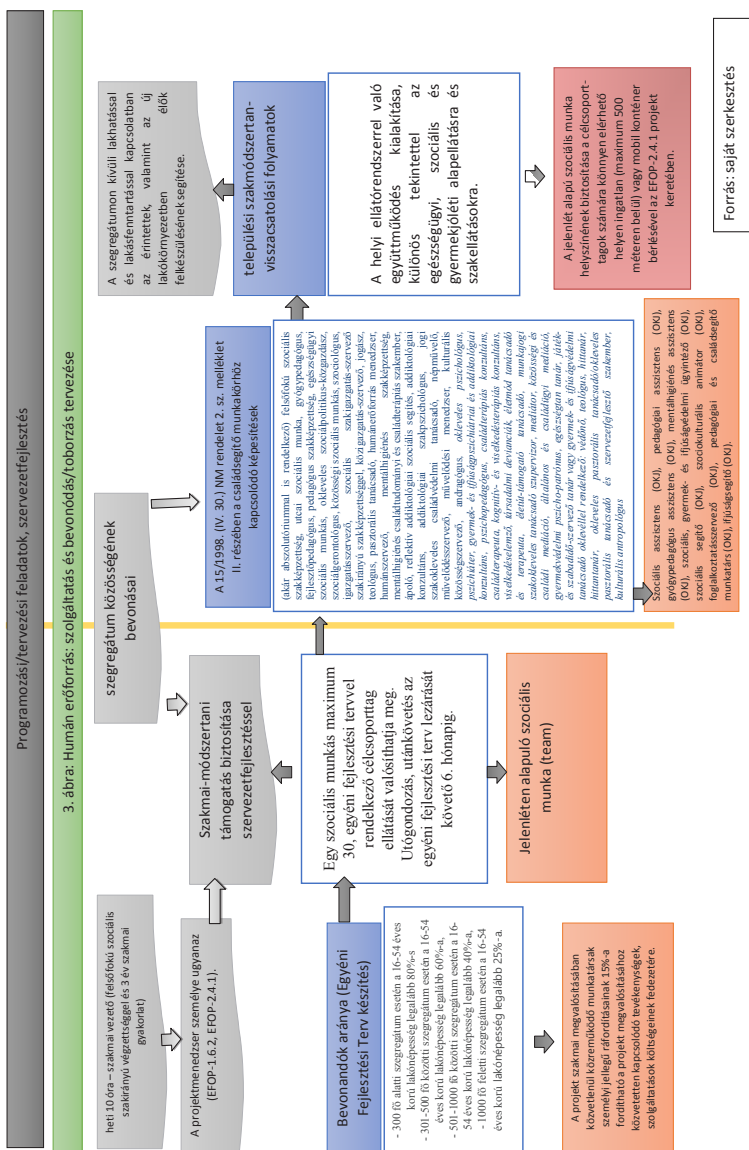
A társadalmi felzárkózási módszertanok megújításához hozzátartozik, hogy szélesítsük azt a tudásbázist, amellyel a szakmaközi színterek erősíthetik egymást, vagyis támogassuk a kapcsolódó, humán közszolgáltatást nyújtó ágazatok alkalmazkodását. A következő három folyamatára – az érvényes pályázati kiírások alapján – a települési tervezéshez nyújt segítséget, és támpontot ad arra, miként építsünk fel egy közösségi tervezésen alapuló, sikeres (kis)települési felzárkózási programot.³⁷

³⁵ Ez a változtatási ív (szegregátumokra jellemző szociális diagnózis) az egyéni fejlesztési tervek készítésében ölt testet.

³⁶ Ez a funkció alapvetően a biztonság és a védelem fontosságát emeli ki a már idézett szükséglet-piramisból.

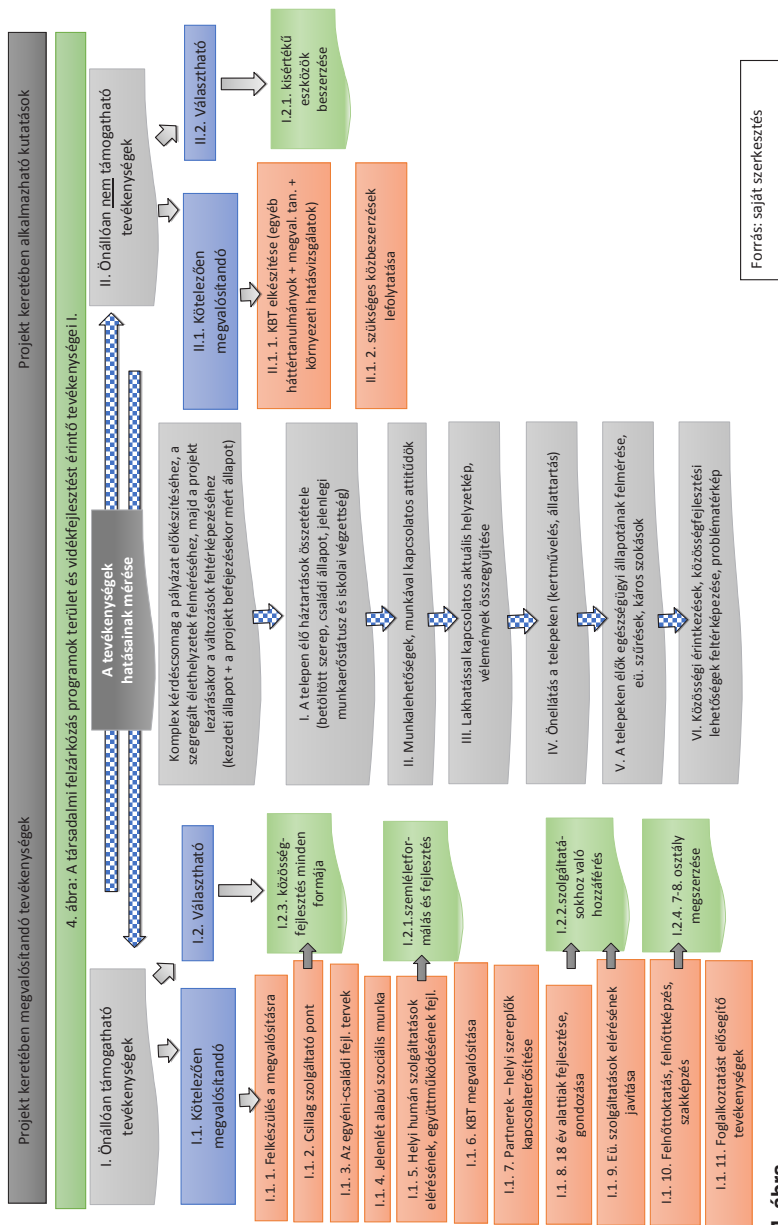
³⁷ <https://www.palyazat.gov.hu/efop-162-16-szegreglt-lehelyzetek-felszmolsa-komplex-programokkal-esza>

<https://www.palyazat.gov.hu/efop-241-szegreglt-lehelyzetek-felszmolsa-komplex-programokkal-erfa>, (letöltés ideje: 2019. 06. 01.)

3. ábra

Humán erőforrás: szolgáltatás és bevonódás/toborzás tervezése

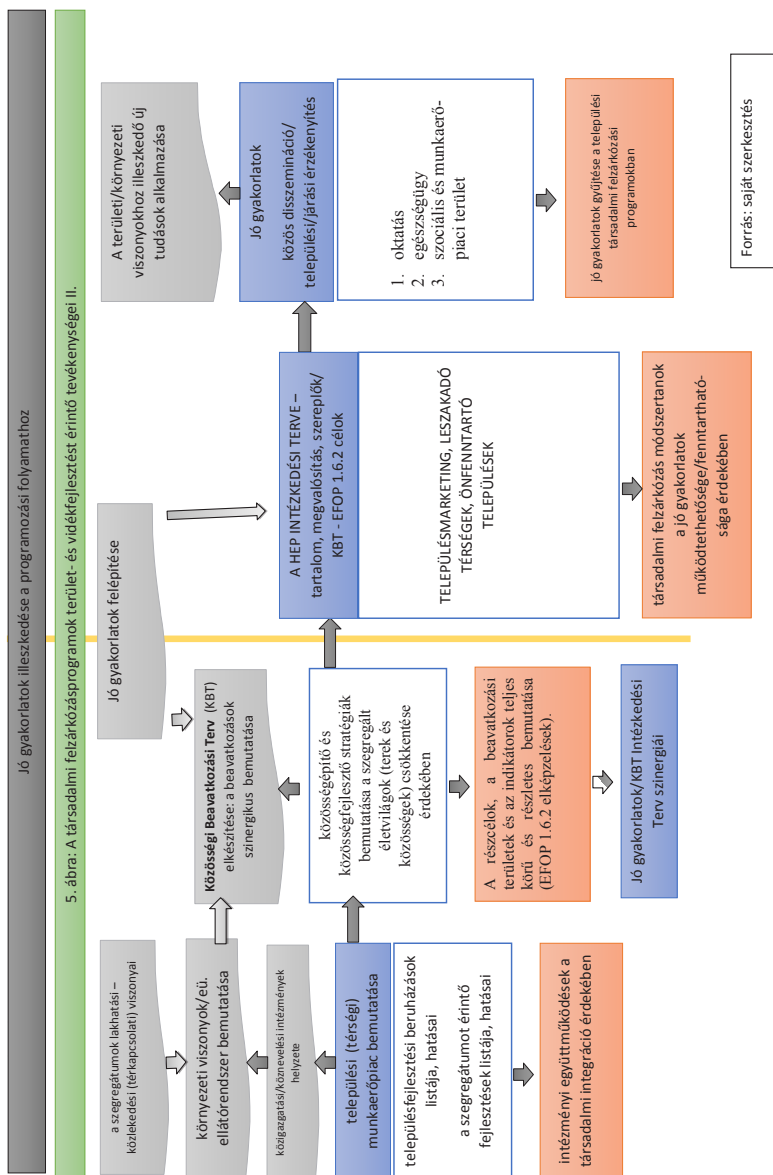
Forrás: Saját szerkesztés

4. ábra

A társadalmi felzárkózás programok terület és vidékfejlesztést érintő tevékenységei I.

Forrás: Saját szerkesztés

5. ábra

A társadalmi felzárkózásprogramok terület- és vidékfejlesztést érintő tevékenységei II.

Forrás: Saját szerkesztés

VIII. Összegzés

Települési stratégiák – történeti aspektusok és jelenkori innovációs lehetőségek

Általános jelenség, hogy a társadalmi-gazdasági előnyök egy-egy térségben halmozódnak, ennek hatására centrumok, illetve perifériák alakulnak ki. Ez a kettősség elkerülhetetlen, mert a kölcsönös függés és a funkciómegosztás miatt az egyik léte feltételezi a másikat. Mindebből az következik, hogy bármilyen térségi szinten vizsgáljuk, ez az önfenntartó rendszer csak nagyon lassan, történelmi léptékben, esetlegesen jelentős sokkhatásra változik meg. A centrumok ugyanis nem érdekeltek a perifériák dinamikus felzárkóztatásában, új vetélytársak teremtése helyett saját pozíciójuk megtartására törekszenek. A centrumok és perifériák elkülönülése sajátos térszerkezet kialakulását hozza magával, amelyet természetesen jelentősen befolyásolnak a mindenkori hierarchiaviszonyok. Az egyértelmű függőségi rendszer és térstruktúra ellenére a rendelkezésre álló erőforrások különbözősége és egyéb specifikumok miatt sem a centrum, sem pedig a perifériatérségek nem tekinthetők homogénnek.

Az egyenlőtlenségek, így a területi és társadalmi egyenlőtlenségek egyik fő jellemvonása, hogy az azokat kialakító tényezők az idők folyamán változnak, és ez alapján három kategóriába sorolhatók. A hagyományos tényezők a múltban és a jelenben is azonos hatásúak, az átalakuló tényezők korábban is jelen voltak, de akkor a napjainkra jellemzőtől eltérően hatottak a területi fejlődésre, az új tényezők pedig jelenleg már szerepet játszanak abban, bár előzőleg egyáltalán nem léteztek, vagy nem gyakoroltak hatást a területi egyenlőtlenségek alakulására (Jakobi 2002).

A mikro- és a makrotársadalom közötti változás folyamatát bemutató James Coleman-modell bemutatásánál is látható hatékonyságtényező, hogy amit „kisebb és alacsonyabb rangú közületek elintézhetnek, azt nagyobb és magasabb közület jogosan nem vonhatja a maga hatáskörébe [...] a társadalom helyes rendjének felforgatása” (Quadragesimo Anno)

A sorrend és a folyamat megtartása azért fontos, mert így tudunk segíteni: „a társadalmi beavatkozásnak mindig az a természetes célkitűzése, hogy kisegíteni akarja a társadalmi test egyes tagjait” (Quadragessimio Anno: 20).

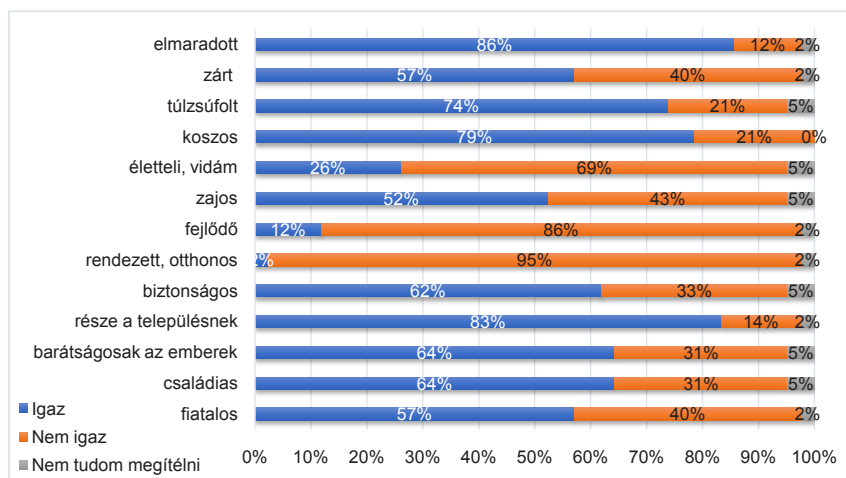
Muzslay István közgazdász, jezsuita szerzetes szerint a szubszidiaritás elve kettős tartalmat jelöl. Egyrészt az öngondoskodás fontosságát (ami illeszkedik a képességmegtartó népesség elvéhez is), másrészt azt a működést, amely szakpolitikai elvként is definiálható: „Segítségnyújtás a nagyobb közösség, végső soron az állam részéről, amennyiben az egyes személyek és a közösségek ezt igénylik” (Muzslay 1997: 123).

De mikor kell segíteni? Várjunk-e arra, amikor a közösség saját erejének meglesz az energiája arra, hogy elindítsa a változási folyamatot? Mi az a beavatkozási pont, amikor a „nem segítés” az, amivel inkább ártunk a társadalom különböző csoportjainak? Vajon képesek-e az érintett közösségek (települések és helyi társadalmak) a változásra, vagy kényszerpályán tudnak csak mozogni? Stratégiának nevezhető ez a tevékenység (mozgás), vagy inkább túlélési taktikának hívhatjuk?

A társadalom egyben tartásának fontosságáról, a közösségi cselekvés jelentőségéről Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor „Túlélési stratégiák, társadalmi adaptációs módok” című könyvében is olvashatunk. A szerzők arról írnak, hogy az egyének a társadalmi környezet kihívásaihoz adaptálódnak (Kapitány – Kapitány 2007: 73). Ezek a kontextusok azonban meglehetősen komplexek, és az igazgatási és a közösségi szintek közötti versenyen alapuló magatartások a modern társadalmakban (Kapitány – Kapitány 2007: 415).

A helyek, a lokalitások formája azonban dinamikus. A helyek szociológiája társadalmi viszonyokról, kapcsolatokról szól, illetve a praxisról, amelyek pozicionálják a települést és közösségét a tér és társadalom hálózatában (Urry, idézi Berger 2018: 166).

Arra, hogy miként pozicionáljunk települési közösséget, jó példa egy olyan kutatás, amely a település területeit integrált és nem integrált (szegregált) területeire bontotta, és olyan a szempontokat illesztett a kétértékű változóhoz, amely összességében a települési identitást is meghatározhatta, de egyaránt fontos volt a közösség és az igazgatás/területfejlesztés egésze szempontjából (Ditzendy et al. 2018).

6. ábra

Településvezetői vélemények a szegregátumról egy online kutatás tükrében (százalék).

Forrás: Ditzendy et al. 2018

Az elmúlt harminc év egyik nagy tanulsága, hogy Európa köztes keleti részén a nagy átalakulás csak addig elfogadható az egyének számára, ameddig az nem rendíti meg identitásukat (Hankiss idézi Bugovics 2007: 107). Az információs társadalom korában azonban villámgyorsan alakulnak olyan szervezetek, amelyeknek tagjai alig ismerik egymást. Csányi Vilmos azonban a szubszidiaritás gondolatához tér vissza, amely szerint (idézi Bugovics 2007: 109) stabil, mindenki által elfogadott társadalmi struktúrákat csak alulról kiindulva lehet felépíteni.

Ezt azonban a Hankiss Elemér által leírt hiányjelenség, a „negatív modernizáció” kíséri (idézi Csepeli 2010). A társadalom mikrostruktúráinak megőrzött nyugati mintázata bibói értelemben véve számos hazai jó gyakorlat közös, hálózatos élményéből erősödhet meg (újra).

Alapvetően a helyi cselekvéseket a hiány és a bizonytalanság befolyásolja (Kozma – Csoba – Czibere 2004: 11). Mindez természetesen alapvetően történeti meghatározottságú és napjainkban összefügg a kockázati társadalom (Beck 2003) fogalmával. Ez a fogalom jövőkontextusú, hiszen értelmezése kapcsolódik a társadalmi konfliktusok kialakulásához, amelynek központi kerete a hatalom és a források egyenlőtlen eloszlása (Hervainé Szabó 2014) és az ebből kialakuló egyenlőtlen élethelyzetek. Vagyis a társadalmi jóllét biztosítása, az objektív és a szubjektív társadalmi biztonság elérése a közösségi társadalompolitikai stratégiák célja.

A társadalmi jóllét lényeges, a társadalmi konfliktusokhoz kapcsolódó fogalmakat rejt magában. Tulajdonképpen ide sorolhatjuk a maslow-i szükséglethierarchia szintjeihez kapcsolódó társadalmi meghatározottságokat, tőketípusokat. Így pl. az anyagi, a szociális és a kulturális tőketípusokat, a mobilitási lehetőségeket, a civil, közösségi mozgalmak lehetőségeit, az érdekérvényesítést, a települési népességmegtartó képességet meghatározó körülményeket és a társadalmi bizonytalanságok enyhítésének a dimenzióit (Szokoli 2014).

A fenti leírás alapján olyan élethelyzetű közösségeket keresünk, vagy olyan közösségek megerősítését, helyi társadalompolitikai stratégiáinak megvalósítását támogatjuk, amelyek peremre szorultak, és távol(abb) vannak a társadalmi-földrajzi centrumban megszokott jóllétől, értékrendszertől, esélyeitől.

Ezért fontos, hogy közösségi fókuszban (Kozma – Csoba – Czibere 2004) gondoljuk tovább a települési közösségek életfeltételeit javító, abszorpciós és döntési lehetőségeit szélesítő gyakorlati elképzeléseinket. Azt gondoljuk ugyanis, hogy a települési közösségek élete mellett a hely (a település mint társadalmi-igazgatási entitás) életére is hatással van a közösségi tervezés alulról építkező folyamata (Ditzendy 2016).

Ez az a folyamat, amely együtt kezeli azt a fogalmat, amely a vidékfejlesztés alapelvét jelenti. A képességmegtartó népesség és a népességmegtartó népesség értékpárja a közösségi részvétellel alapozza meg az inkluzív fejlesztő önkormányzat programját, amelynek lényege, hogy olyan programkedvezményezett kört keressünk, akik a fejlesztési folyamatban lépnek előre egyet. Mindez nyilván nem konzisztens mobilitás. Az elindulás értékelése mindez. Ha a szegregátummal kapcsolatos komplex programokat elemezzük, akkor adódik a lehetőség, hogy a szociális bérlakásokba költözők legyenek az egyik almintá, de nem hagyhatjuk azokat sem, akik képzéssel bizonyítványhoz jutottak. Nagyon fontos, hogy az egyéni és a családi mobilitást a környezet függvényében értékeljük. Ez a hídszerep. Egy kistérségi közösségben különösen lényeges. Milyen megküzdési stratégiát lát a szakmai segítői kör, és hogyan látja a megtett utat a család? Ki segített, milyen erőforrásokat hozott felszínre, s mennyire fenntartható mindez, milyen partnerséget alakított ki ez a munka a családban, a segítőkkal kapcsolatban, illetve a településen?

A megújuló segítő a változást szükségesnek gondoló egyén és családja. A szociális munka megújítási folyamatában a felzárkózást támogató munkának nagy szerepe van. A szociális munka hagyományos szegmenseivel szemben a vidéki Magyarország községeinek szegregátumaiban végzett segítő munka esélyteremtő jellegét a felzárkózáspolitikai összetett eszközrendszerének támogatása jelenti. Ez a háttér erősíti és építi újra (települési jó gyakorlatként) a közösségi közszolgáltatási hálót, és teremti meg a fenntartható mobilitás feltételeit. Jelenleg azonban még az integráció helyi intézményei – ágazati, személyi vagy

egyéb dimenziók mentén – mozaikszerűen működnek (Kozma – Csoba – Czibere 2004: 121).

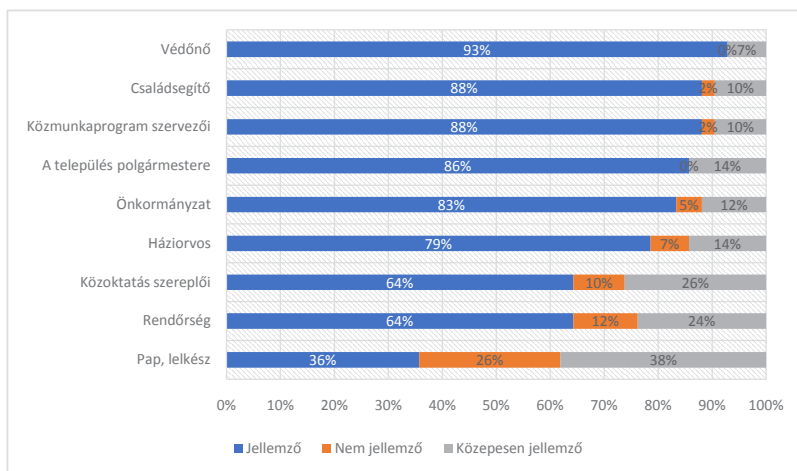
Ez a mozaik- vagy szigetszerű működés óhatatlanul megerősíti, hogy egy nagyobb területi egység/táj településszerkezeti leírását egy (esetleg hálózati együttműködést is jelentő) dichotóm változóval tehesük meg. Ez a kettős vidékstruktúra egyrészt a változásokra a maga módján válaszolni képes új vidék, másrészt a hátrányokat reménytelenül akkumuláló depressziós övezetek együttműködéséből vagy egymás mellett éléséből áll (Kovács 2012: 65). A térségi-települési alapú vidékdefiníciót bemutató tanulmány (Kovács – Farkas – Perger 2015) is azt hangsúlyozta, hogy az esettanulmányok markáns járásokon belüli különbségekről számoltak be. Vagyis a problémák zöme (pl. elvándorlás, humán erőforrás, foglalkoztatási lehetőségek hiánya, devianciák, hiányos települési szolgáltatások, komplex szegregált élethelyzet, közlekedési árnyékhelyzet stb.) nem településfüggő, így célszerű arról is beszélnünk, hogy a társadalomfejlesztő programok ne csak településeknek, hanem mikrotérségeknek is szóljanak.

A területi kutatásokról szóló retrospektív kötet idézi Enyedi Györgynek, a magyar regionális tudomány egyik szülőatyjának egy témánkhoz kapcsolódó fontos gondolatát, amely szerint „a szociális hálót az államnak nemcsak az egyéneknek, hanem települések számára is meg kell teremtenie” (Enyedi 2010: 31).

Az elmúlt évtizedben megjelent közigazgatás-/közszolgáltatás-fejlesztési stratégia már megfogalmazta ezt az ideát. A terv az volt, hogy 2020-ig a járási hivatások multifunkciós igazgatási központok lesznek. Ez az út javítja az esélyegyenlőséget, így a közigazgatáshoz és a humán közszolgáltatásokhoz való hozzáférést is.³⁸

Fontos látnunk, hogy jelenleg milyen települési, ágazati szereplőkből áll az a segítői kör, akik részei a Vidéki Magyarország társadalomfejlesztésének. Láthatóak azok a szakmák, amelyek az igazgatáshoz, a családsegítéshez, az egészségügyhöz, az oktatáshoz, illetve az objektív és szubjektív biztonsághoz és a lelki megújuláshoz kapcsolódnak. Összességében az figyelhető meg, hogy a települési szociális háló alapvetően az állami szereplők munkáján alapul, a civil és az egyházi munkatársak számának emelkedése még nem általános.

³⁸ „Minden járásban kialakításra kerüljenek azok az államigazgatási szervek, amelyek jelenleg csak több járás tekintetében látnak el feladatokat.” – In: Közigazgatás- és Köszolgáltatásfejlesztési Stratégia. 2014–2020, 61. https://www.brdsz.hu/images/cikkek/2018/kozigazgatás_feljesztési_strategia_2015.pdf (letöltés ideje: 2021. 01. 15.)

7. ábra

Segítők, támogatók a szegregátumban egy online kutatás tükrében (százalék)

Forrás: Ditzendy et al. 2018

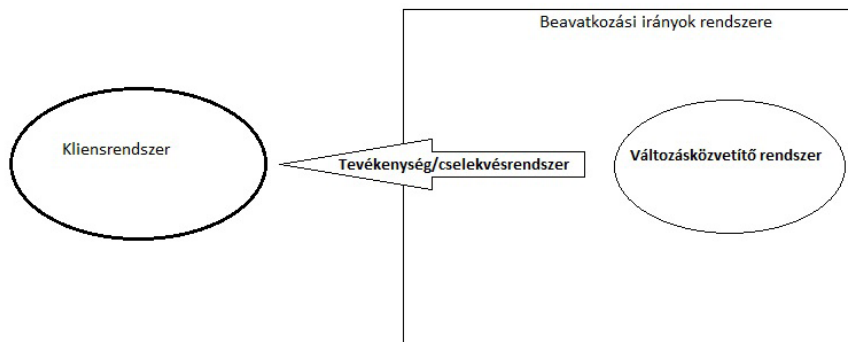
A települési-közösségi személyközi kapcsolatokban rejlő kohézió olyan felhajtó erőt szolgáltathat a beavatkozások számára, amely építőköve lehet a közösség sikeres mozgósításának. Jaap Huurman nyomán Patkós–Varró szerzőpáros módszertani munkája ennek gyakorlatát ismerteti: a közösségben rejlő képességekre (közösségi potenciálra) épülő módszert taglalják (Patkós – Varró 2015).

A tanodáknak például óriási szerepük van a társadalmi és ezzel párhuzamosan a lakóhelyi szegregáció csökkentésében, az egészséges(ebb)en működő helyi társadalom megteremtésében. A helyi társadalom definiálásával kapcsolatban fontos hangsúlyoznunk, hogy a tanoda (helyi közigazgatási támogatással) része a település közoktatási/közművelődési és a jövőben gyermekvédelmi „kínálatának”.

A közösségi fókuszú fejlesztések vizsgálata során Pincus és Minahan (1973) rendszerelemzési módszerét ábrázolva láthatjuk, hogy a programok sikere egyaránt függ a makro- és a mikro- (valamint a támogató mezo-) tényezőktől.

Az ábra visszatükrözi James Coleman modelljében tapasztalt összefüggéseket és a humán ökorendszer szintjei közötti kapcsolatokat is. Összességében ebből az ábrából is látható az, hogy a felülről lefelé haladó esélyteremtő ágazati munka hatásai a helyi változásközvetítőktől függenek leginkább.³⁹

³⁹ <https://www.sutori.com/item/pincus-and-minahan-1973-the-articulation-of-the-systems-theory-in-social-work>, (letöltés ideje: 2021. 01. 30.)

8. ábra

A közösségi fókuszú fejlesztések, programok hatásainak folyamata

Pincus és Minahan rendszerelemzési módszere alapján

Forrás: Saját szerkesztés

A fenti modell alkalmas arra, hogy segítségével a szegregált élethelyzetek felszámolásához kapcsolódó szakmai követelményeket is áttekinthessük. A halmozottan hátrányos helyzetűk, szegénységük, reménytelenségük, a telepi élet „itt és most” működése (Kiss et. al. 2013) olyan viselkedésformákra, túlélési stratégiákra kényszeríti az ott élő embereket, amelyek a telepen kívül akár nem is értelmezhetők, illetve elutasítást váltanak ki a helyi társadalomból. A telepen élők bevonásához, a saját kis közösségük irányába való elköteleződésükhöz, a reális egyéni célok megfogalmazásához, a tevékenységekben való aktív részvételükhöz sok idő szükséges (Türr István Képző és Kutató Központ, 2015).

Formális összekapcsolódások és önigazolásul szóló protokollok (Ritók 2017: 270) esetében alkalmazni kellene az inkluzív önkormányzás elveit (Számadó 2014).⁴⁰ Lásd Ritók Nóra, a „Láthatatlan Magyarország” című kötetben leírt javaslatát ezt az elvet követi a gyakorlatban. Társadalmi kerekasztal keretében végeznek ugyanis kettős mediáló tevékenységet (Családok – intézményrendszer tagjai, Igazgyöngy Alapítvány – intézményrendszer tagjai között). (Ritók 2017: 20).

Fontos még, hogy szélesebb körben ismerjük meg és alkalmazzuk a társadalmi felelősségvállalás eszköztárát is,⁴¹ hiszen a gazdasági ágazat a profit és a

⁴⁰

⁴¹ https://hvg.hu/elet/20181018_A_gettofal_u_ahonnan_programozassal_tornenek_ki_a_romak_szendrolad_logiscool, (Letöltés ideje: 2019.02.25.) Az idézett, tanodai keretre alapított digitális tudást emelő program 50 hátrányos helyzetű általános iskolás diák számára indított olyan oktatást, amit a Logiscool által készített Scoolcode egyedi fejlesztésű oktatási platformja segítségével játékos formában tanulhatják meg a programozás alapjait.

marketing támogatása miatt szívesebben csatlakoznak egy közösségi tervezés során racionálisan építkező esélyteremtő törekvéshez.

Együtt, de hogyan? – tehetjük fel a kérdés G. Fekete Éva nyomán (G. Fekete 2001). A helyi társadalompolitikák alakítása kétségkívül bemutatható a tudatos helyi fejlesztések keretei mentén. De ez a definíció már a területfejlesztés meghatározását is érinti (G. Fekete 2001: 16), ám felvet egy újabb kérdést is: Mi a helyi fejlesztés? G. Fekete Éva már idézett könyvében három választ adott erre a kérdésre (G. Fekete 2001: 16). Egyrészt beletartozik a sérülékeny társadalmi csoportok önszorgító világa; másrészt beletartozik a települési szintű aktív társadalmi csoportok (családok, egyének) támogatása; illetve a helyi prominens, véleményformáló elit törekvései, a központi fejlesztési törekvésektől való egyezés/különbözőség (vö: prizma elmélet: A fő kérdés: a külső hatást milyen arányban engedi át, vagy töri meg a helyi társadalom) kiemelése.

Letenyei László szerint a vidékfejlesztés feladata a hátrányos helyzetű rurális területek, települések rehabilitációja, felzárkóztatása (Letenyei 2010: 102). Mások, például Kulcsár László ebben a szegmensben kiemeli a „vidéken élő emberek közösségének központi szerepét” (idézi Bugovics 2007: 54). Az ágazati szakportálon a jelenkori Alföldkutatás meghatározó alakja, Csatári Bálint társadalompolitikai/esélyteremtési oldalról is szélesíti szócikkében ezt a definíciót: a „rural development” [...] igen sokszínű tervezési, szervezési, fejlesztési, felzárkóztatási tevékenység eredménye, amit legtöbb helyen a lokális közösségek összefogása, az emberközpontság, a tudatos hálózatepítés, a társadalmi érzékenység és szolidaritás is átfogó módon jellemez” (Csatári é. n.).

Csatári Bálint vidékfejlesztési megközelítései az Európai Szociális modell értékalapú megközelítéseit is tükrözik (Mau – Verwiebe 2009: 48). Más megközelítésben a társadalompolitika fogalmát is alkalmazhatjuk. Egyetértve Ferge Zsuzsa megközelítésével (Ferge 2017: 21) ebben kiemelt szerepe van a fizikai és társadalmi életesélyek egyenlőtlenségeinek. Ebben a fogalomban helytálló a társadalmi dinamika fogalma is. Itt ugyanis az egyenlőtlen helyzetek csökkentésének van nagyobb hangsúlya.

Hazánkban a vidékfejlesztési keretrendszernek tulajdonképpen a járásek közel negyede (főként a főváros és szűkebb agglomerációs köre) nem része (Farkas 2014). Ugyancsak ezt a kérdést járja körbe Csatári Bálint: a már idézett szócikkében javasolja, a „vidéki térség”, a „város és vidék”, illetve a „vidéki települések fejlesztése” szóhasználatot.

Mindezzel térségspecifikus, hálózatalapú fejlesztéseknek is megágyazhatunk, hiszen jelezzük, hogy „a két különböző társadalmi tér, a város és a vidék egymáshoz tartoznak, szervesen összekapcsolódnak.” (Csatári é. n.)

A vidékre fókuszáló társadalompolitikai fejlesztési utak közös értékpárját társadalmi-gazdasági kategóriák mentén tudjuk leírni. Így tudunk beszélni vidék és

városfogalomról (és annak változásairól), valamint a centrum-periféria dichotómiáról és az így jellemezhető folyamatokról (G. Fekete 2013).

A fejlesztések jövőbeli megvalósításának útja mindenképpen a hálózatos együttműködésre alapozott tevékenységek rendszerében rejlik. Ezek a hálózatok nemcsak horizontális földrajzi – igazgatási kategóriák között értelmezhetőek, hanem a tervezési minőség és az ágazati tartalmak között is.

Itt kell szólnunk a projektessített fejlesztéspolitika fogalmáról (Kovách 2013: 157). A szerző úgy véli, hogy az EU-s csatlakozás után a klasszikus állami újraelosztó szerepek átalakulásának vagyunk tanúi. Az állam különböző ágazati fejlesztési stratégiáihoz történő igazodás egy módszertani keretet teremt, amelyre a települési közösségek saját vagy külső erőforrásból csatlakoznak. Kjell Anderson ebben a kötetben (Anderson 2013: 237) arra utal, hogy a projektmunka professzionalizálódik. Egy projekt vezetéséhez megfelelő kulturális és szociális tőke szükséges. Ez bizony nem mindig van meg egy hátrányos helyzetű térségben. Ez a helyzet viszont azt eredményezi, hogy a projektosztály (Kovách 2013) lefelé zár. Nem érdekelt átadni intellektuális tulajdonát, lemondani közvetítő funkciójáról (Kovách 2013: 163).

Hogy lehet akkor a fejlesztés szempontból igen lényeges „hídszerep”-et megtartani a centrum és a periférikus térségek között?

Összegzésünk záró részében ezért egy eszközzel (jó gyakorlatok fogalma) és egy elméleti absztrakcióval (társadalmi innováció) kell foglalkoznunk.

A társadalmi innováció fogalmi körének fontos kulcsszava, hogy reagál a társadalmi átalakulásra, és így új szükségleteket elégít ki. Mindezt új ötletekkel, tervekkel, szolgáltatásokkal, termékkel stb. valósítják meg. A társadalmi innováció új kapcsolatokat, együttműködési formákat is kitermel (Csoba 2017: 12).

De fordítsuk le ezt a megközelítést a projekt professzió fogalmára!

Egy helyi fejlesztés akkor sikeres, ha a belső erőforrások és külső támogatás segítségével megvalósuló ötlet alapvetően akkor tekinthető sikeresnek, ha a projekt lezárulta után is fenntartható marad, vagyis a megvalósítás során szerzett tapasztalatok és megoldások a projekt utáni mindennapoknak is részei lesznek. Vagyis ez az újítás, mely a közösség, illetve település egészét fejleszti az a példászerű tevékenység, amelyet „jó gyakorlatnak” nevezhetünk (Ditzendy et al. 2018).

Korábban érveltünk amellett, hogy a projekt kedvezményezett körében erősödjenek a hálózati együttműködések. Ide sorolhatjuk azokat a tervezési folyamatokat is, amelynek során a megyei fejlesztési irányokhoz és adott esetben egy megvalósított eredményhez tud kapcsolódni egy települési fejlesztés, vagy ebbe a kategóriába tartozik az is, hogy miként történhet meg a jó gyakorlatok, felhalmozott megvalósítási praktikák intézményesített átadása (Zongor 2019: 25). Mivel a népességmegtartó képesség és a képességmegtartó népesség problé-

mája összetett, fontosnak tartjuk a támogatott projekttevékenységeket összehangolni – a szubszidiaritás fogalmához közelítve – földrajzi-társadalmi-gazdasági-foglalkoztatási térben.

Ez az összehangolás tulajdonképpen az egyensúlyra törekvés fogalma. Kapcsolódik a települési stratégiák kérdésének nagyobb halmazához, amelyet Bódi Ferenc nyomán úgy fogalmazhatunk meg, hogy a helyi egység joga addig terjed, ameddig a feladat megoldására egyedül jobban képes, mint a fölöttes szint (Delores, idézi Bódi 2020: 27).

Ennek a problémának (akár egy adott település igazgatás és társadalomtörténetéhez kapcsolódó) elemzése már átvezet bennünket a szubszidiaritás fogalmának társadalomtörténetéhez, amelynek témáját jelen kötet csak érintőlegesen tárgyalja.

Irodalom

- XI. Pius pápa „Quadragesimo anno” kezdetű körlevele a társadalmi rend megújításáról. http://www.ppek.hu/konyvek/XI_Pius_Quadragesimo_anno_kezdetu_korlevele_a_tarsadalmi_rend_megujitasarol_1.pdf (Letöltés ideje: 2021. 01. 23.)
- Albert J. – Kalocsai A. (2009): A „Pokoli torony” – gettósodás Veszprémben. *Esély*. 2009/4. 55–79.
- Alexander, J. C. (1996): Szociológiaelmélet a II. világháború után. Balassi, Budapest.
- Andersson, K. (2013): A vidékfejlesztés összehangolása projekteken keresztül: a vidéki Finnország „innovációs paradoxona”. 229–247. In: Czibere I. – Kovách I. (szerk.): Fejlesztéspolitika – vidékfejlesztés. Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Andorka R. (2003): Bevezetés a szociológiába. Aula, Budapest.
- Andor M. (1989): A néma népszavazás. Vita Kiadó, Budapest. (Műhelysorozat, 9.)
- Angelusz R. (2000): A láthatóság görbe tükrei. Társadalomoptikai tanulmányok. Új Mandátum, Budapest.
- Angelusz R. – Tardos R. (1998): Középrétegesedés és polgárosodás – fogalmi dilemmák. *Szociológiai Szemle*. 4: 113–118.
- Arató A. – Szász A.-né (1972): Szolnok Megyei Hírlapok és Folyóiratok Bibliográfiája 1868–1972. Szolnok.
- Asheim, B.T. (2001): Localised learning. Innovation and regional clusters. In: Mariussen, A. (ed.): *Clusters Policies – Clusters Development*. Stockholm, 39–58. (Nordregio Report, 2.)
- Báger G. (szerk.) (2016): Közösségi jóllét. In: Kaiser T. Dr. (szerk.): Jó állam jelentés 2016. Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest.
- Balcsók I. (2001): Sokasodó gondok – szerény lehetőségek az északkeleti határmenten munkaerőpiacán. In: Baranyi B. (szerk.): A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. 170–216.
- Balcsók I. (2005): Kulcs a jövőhöz – humán erőforrások szerepe a periférián. In: Baranyi B. – Porkoláb L. – Nadányi Z. (szerk.): „Maradék Biharország”. Be-

- rettyóújfalu megújuló szerepkörben. (A Bihari kistérség és a negyedszázada várossá nyilvánított Berettyóújfalu a regionális tudomány szemszögéből). Művelődési Központ, B. Tónus Bt., Berettyóújfalu. 59–70.
- Balcsók I. – Becsei L. – Szarvák T. (2014): Települési környezet szerepe a fiatalok életében. In: Nagy Á. – Székely L. (szerk.): Másodkézből: Magyar ifjúság, 2012. Ifjúságügy Szakértőinek Társasága Alapítvány, Budapest. 73–90.
- Balcsók I. – Czibere I. – Kovács G. – Szarvák T. (2019): A lakhatási körülmények néhány jellemzője Hajdú-Bihar megye szegregátummal rendelkező településeiben. In: Farkas J. Zs. – Kovács A. D. – Perger É. – Lennert J. – Hoyk E. – Gémes T. (szerk.): Alföldi kaleidoszkóp: A magyar vidék a XXI. században: Tanulmányok a 70 éves Csatári Bálint köszöntésére. MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Kecskemét. 15–22.
- Balcsók I. – Kovács G. – Szarvák T. (2019): Szegregáció és kistelepülések: Narratívák a vidéki térségek problémáiról az 1930-as években és napjainkban. In: Laki I. – Szabó T. (szerk.): Kényszerpályák és lehetőségek: A közszégi igazgatás és feladatellátás dimenziói napjainkban. Homo Oecologicus Alapítvány, Települési Önkormányzatok Országos Szövetsége, 257–272.
- Bánlaky P. (1993): Riadt tunyaság. Egészen szubjektív sociográfia Tiszasasról. MTA RKK ATI Szolnoki Társadalomkutató Csoport, Szolnok. Kézirat.
- Bánlaky P. – Hamar A. – Murányi I. – Szoboszlai Zs. (1998): Északkelet-magyarországi regionális szociológiai kutatás a területi folyamatok háttérvizsgálatához. MTA RKK ATI Szolnoki Társadalomkutató Csoport, Szolnok. Kézirat.
- Barabási A.-L. (2003): Behálózva. A hálózatok új tudománya. Magyar Könyvklub, Budapest.
- Baranyi B. (2001): A „periféria periferiáján” – egy kérdőíves vizsgálat eredményei és tanulságai az Északkelet-Alföld határmenti területein. In: Baranyi B. (szerk.): A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. 55–87.
- Baranyi B. (2004): Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. Tér és Társadalom 18(2): 1–21.
- Baranyi B. (szerk.) (2001): A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs.
- Baranyi B. – Balcsók I. (2001): Mátészalka, a sikeres város – igazi siker-e vagy csak reményt keltő kitérési kísérlet? Tér és Társadalom. 2000/1. 14: 101–128.
- Barna K. – Molnár T. – Juhász R. T. (2005): Megújuló területpolitika: előtérben a területi versenyképesség. Területi Statisztika. 45(6): 542–556.
- Barsi B. – Kanalas I. – Szarvák T. (2005): New Economy in Space International Trends and Hungarian Characteristics. In: Barta, Gy. – Fekete, É. G. – Kukorelli, I. Szörényiné – Timár J. (eds.): Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition. Centre for Regional Studies, Pécs. 236–258.

- Beck, U. (2003): A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég, Budapest.
- Bellon T. (2000): Életmód a Tiszatájon, Tisza-vidék kutatás-fejlesztési program, 2000. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét. Kézirat.
- Beluszky P. (1988): Az „Alföld szindróma” eredete. Tér és Társadalom 2(4): 3–28.
- Beluszky P. (1992): Vég kiárúsítás I. MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest.
- Benda K. (1978): A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. In: Benda K.: Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának hazai történetéből. Gondolat, Budapest. 287–308.
- Benedek J. (2002): A földrajz térszemléletének hullámai. Tér és Társadalom. 16(2): 21–39.
- Benevolo, L. (1992): A város Európa történetében. Atlantisz, Budapest.
- Berényi I. (1992): Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései. Akadémiai, Budapest, (Földrajzi tanulmányok, 22.).
- Béres Cs. (2003): Tervezet a Hajdú-Bihar megyei Esélyek Háza létrehozására. Kézirat. Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat.
- Berger V. (2018): Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben. L'Harmattan – Könyvpont, Budapest.
- Bergmann, W. (1990): Az idő a szociológiában. Szakirodalmi áttekintés az időszociológiai elmélet és kutatás helyzetéről. In: Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok. Akadémiai, Budapest. 117–175.
- Bódi F. (2020): A helyi önkormányzatok születése Magyarországon. Antológia Kiadó, Lakitelek. 271.
- Bod T. (2006): Kor- és körkép Magyarországról. Formann Balázs az EU-források felhasználásáról. In: Magyar Narancs, május 11. XVIII. évf. 19. sz. 16–17.
- Bourdieu, P. (1978): A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Gondolat, Budapest, (Társadalomtudományi Könyvtár).
- Brook, H. (1972): Tudományos növekedés és társadalom. OECD. 1972.
- Bugovics Z. (2007): Társadalom, identitás és területfejlesztés. L'Harmattan, Budapest.
- Butlin, R. (1990): Történeti földrajz, regionális identitás és kulturális régiók összehasonlító elemzése. Tér és Társadalom. 4(3–4): 1–11.
- Castel, R. (1998): A szociális kérdés alakváltozásai. Max Weber Alapítvány, Wesley Zsuzsanna Alapítvány, Kávé Kiadó, Budapest.
- Castells, M. (1998): Conference Paper – Info Tech Project, Information Technology, Globalization and Social Development (Paper prepared for the UNRISD Conference on Information Technologies and Social Development, Palais des Nations, Geneva. 22–24 June) <https://www.unrisd.org/80256B3C005BCCF9/httpNetITFramePDF?ReadForm&parentunid=F270E0C066F3DE7780256B>

67005B728C&parentdoctype=paper&netitpath=80256B3C005BCCF9/(http AuxPages)/F270E0C066F3DE7780256B67005B728C/\$file/dp114.pdf. (Letöltés ideje: 2019. 12.10.)

Castells, M. (2005): A hálózati társadalom kialakulása. Gondolat, Infonia, Budapest.

Czettler J. (1914): Magyar mezőgazdasági szociálpolitika. Budapest.

Clark, C. (1951): The Conditions of Economic Progress. MacMillan, London,

Cox, R. W. (2000): Thinking About Civilization. – Review of International Studies. 26(4): 217–234.

Czibere I. – Szarvák T. (2018): Szegregátumok és a szegregált élethelyzetek világa. FALU VÁROS RÉGIÓ (1218–2613): 49–52.

Czimre K. (2004): A humán erőforrás-fejlesztés szerepe Magyarország euróregióiban. In: Süli-Zakar I. (szerk.): Határon átnyúló kapcsolatok, humán erőforrások. DE Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 115–127.

Csányi G. – Szendrői B. (2004): Szociális hálózatok. Beszélő 9(7–8): 133–141. http://beszelo.c3.hu/04/0708/12_5csanyi.htm (Letöltés ideje: 2019. 12. 10.)

Csatári B. (1992): A kettőszakadt ország és az Alföld. Juss. Társadalomelméleti és Kulturális Szemle 5(3): 59–63.

Csatári B. (1998): Vonzásvizonyok és térkapcsolatok Bács-Kiskun megyében. Alföld II. Kutatási Program. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét. Kézirat.

Csatári B. (2000): Az Alföld mássága és lehetséges jövője. Tiszatáj 54(6): 34–43.

Csatári B. (szerk.) (2001): A Tisza-vidék problémái és fejlesztési lehetőségei. Kecskemét: MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete

Csatári B. (témavezető) (2003): Területi konfliktusok és változásai a periferián. Zárójelentés MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét. Kézirat.

Csatári B. (2004): A magyarországi vidékiségről, annak módszertani kritériumairól és krízisjelenségeiről. Területi Statisztika 44(6): 532–543.

Csatári B.: Területfejlesztési fogalomtár. Vidékfejlesztés. <https://www.teir.hu/fg/cikkek.html?pid=148#0> (Letöltés ideje: 2019. 07. 31.)

Csepeli Gy. (2010): A demokráciát felfalják gyermekei. A Mozgó Világ internetes változata. https://epa.oszk.hu/01300/01326/00111/MV_EPA01326_2010_01_07.htm (Letöltés ideje: 2020. 01. 30.)

Csepeli Gy. – Papp Zs. – Pokol B. (1987): Modern polgári társadalomelméletek. Gondolat, Budapest.

Csité A. (1997): Búcsúpillantás. Replika. 25. (március) 89–96. <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/25/csité.htm> (Letöltés ideje: 2019. 12. 20.)

Csité A. (2001): Politika, kultúra és gazdaság: Neil Fligstein a társadalmi intézmények létrejöttéről és átalakulásáról. Szociológiai Szemle 1: 84–94.

Csité A. (2004): Reménykeltők. Politikai vállalkozók. Hálózatok és intézményesülés a magyar vidékfejlesztésben 1990–2002 között. PhD-értekezés. Kézirat.

- Csizmadia Z. (2002): Robert D. Putman: Bowling alone. The collapse and revival of American community. Recenzió. Szociológiai Szemle 3: 183–193.
- Csoba J. (2017): A szociális földprogram társadalmi és munkaerőpiaci integrációs szerepe a vidéki Magyarországon. Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Csörgő Z. (2002): Hagyományalapú tudástársadalom. In: Elek A. – Juhász J. – Kiss E. – Varga Cs. (szerk.): A tudás társadalma. Stratégiakutató Intézet, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, Ipargazdasági Kutató és Tanácsadó Kft., Budapest. 594–607.
- Dessewffy T. (2004): Mission Impossible. In: A kocka el van veszve. Gondolat, Budapest. 25–46. (Információ és társadalom).
- Dessewffy T. – Fábián Z. (szerk.) (2003): „A digitális jövő térképe”. A magyar társadalom és az internet. Információs Társadalom és Trendkutató Központ, TÁRKI, Budapest.
- Dessewffy T. – Galács A. (2003): „A dolgok új rendje” – technológiai diffúzió és társadalmi változás. 31–60. In: Z. Karvalics L. – Dessewffy T. (szerk.): Internet.hu. A digitális társadalom gyorsfényképe 1. Aula–Infonia Alapítvány, Budapest.
- Dessewffy T. – Rét Zs. (2004): Az info-kommunikációs technológiák terjedése – objektív és szubjektív gátak. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): Társadalmi Riport 2004. TÁRKI, Budapest. 332–342.
- Diederiks, H. A. – Lindblad, J. Th. – Noordam, D. J. – Qiuspel, G. C. – Vries, B. M. A. de – Vries, P. H. H. (1995): Nyugat-európai gazdaság és társadalomtörténet. Osiris – Századvég, Budapest.
- DiMaggió, P. – Hargittai E. (2002): „From the „Digital Divide” to „Digital Inequality”: Studying internet Use As Penetration Increases” Working Paper 19. Center for Arts and Cultural Policy Studies.
- Ditzendy K. A.: Partnerségi egyeztetés, közösségi tervezés. HROD Kecskemét. 2016. <https://mek.oszk.hu/16000/16022/16022.pdf> (Letöltés ideje: 2021. 01. 30.)
- Ditzendy K. A. et al.: Adaptációs kézikönyv. Az EFOP-1.6.1-VEKOP/16 kódszámú „Felzárkózási együttműködések támogatása” című kiemelt projekt keretében, a Szociális és Gyermekvédelmi Főigazgatóság megbízásából előkészített és megvalósított pilot programok, valamint a kapcsolódó jó gyakorlatok adaptációjának zárótanulmánya. Helyzetelemzés és módszertani javaslatok a felzárkózási programok támogatásához. Kézirat. 338. Budapest, 2018.
- Durkheim, É. (1978): A szociológia módszertani szabályaihoz. In: Durkheim, É.: A társadalmi tények magyarázatához (szerk.: Léderer P.) Gondolat, Budapest, 21–160.
- Duró A. (2003): Merre tekint a „kintvaló nép”? Települési közösségek tanyán. In: Kovács T. (szerk.): V. Falukonferencia. Integrált vidékfejlesztés. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 281–288.

- Ekéné Zamárdi I. (2005): A hátrányos helyzetű kistérségek munkaerőpiacai az Észak-Alföldön. In: Nagy E. – Nagy G.: Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periferián. III. Alföld-kongresszus. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, 157–161.
- Elias, N. (1987): A civilizáció folyamata. Gondolat, Budapest.
- Élő G. – Pintér R. (1999): Finnország – Út az információs társadalomba. Kossuth, Budapest.
- Enyedi Gy. (1984): Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása. Akadémiai székfoglaló: 1982. december 6. Akadémiai, Budapest. (Értekezések, emlékezések).
- Enyedi Gy. (1994): Az Alföld fejlődésének perspektívái. In: Timár J. (szerk.): Az „alföldi út” kérdőjelei. Alföldi kongresszus, 1993. MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, Békéscsaba. 14.
- Enyedi Gy. (1998): A sikeres régiók. In: Keresztes A. (szerk.): Tények könyve. Régiók. Greger-Delacroix, Budapest. 409–411.
- Enyedi, Gy. (2003): Areas, regions and settlements in Hungary. In: Europa, Ungarn – heute und morgen. Hrsg. von F. Glatz. Europa Institut, Budapest. 151–159. (Begegnungen. Schriftenreihe des Europe Institutes Budapest, Bd. 19.).
- Enyedi Gy. (2010): A magyar falu – nyertes, vesztes? In: Barta Gy. – Beluszky P. – Földi Zs. – Kovács K. (szerk.): A területi kutatások csomópontjai. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja. Pécs.
- Erdei F. (1939/1974): Magyar város. Akadémia, Budapest. (Hasonmás Kiadás)
- Erdősi F. (1991): Kommunikáció és térszerkezet. Akadémiai, Budapest.
- Erdősi F. (2005): A vezetékes távközlés/infokommunikáció regionális jellemzői Európában. Területi Statisztika. 45(5): 440–453.
- Esztergár L. (1933): Gyakorlati szociálpolitika. Pécs.
- Fábián Z. (2002): Digitális írástudás: a számítógép és az internethasználat elterjedtségének társadalmi jellemzői Magyarországon. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): Társadalmi riport. TÁRKI, Budapest. 152–161.
- Faluvégi A. (2000): A magyar kistérségek fejlettségi különbségei. Területi Statisztika. 40(4): 319–346.
- Faragó L. (2003): A tér kép egy olvasata és a „területi” tervezés. Tér és Társadalom. 17(1): 19–40.
- Faragó L. (2005): A jövőalkotás társadalomtechnikája. A közösségi tervezés elmélete. Dialóg Campus, Budapest–Pécs. (Studia regionum. Dialóg Campus tankönyvek. Területi és települési kutatások, 28.).
- Faragó L. (2016): Társadalmi-területi egyenlőtlenségek. Tér és Társadalom 30(3): 118–123.
- Farkas J. (2003): A társadalmi tér elméleti kérdései (A térfelfogás történeti változásai). Társadalomkutatás. 2. 167–190.

- Féja G. (1937/1976): Basák, bégek, janicsárok. Kelet Népe. 1937/2. 29–33. In: Somlai P. (szerk.): A magyar értelmiség történetéhez III. Értelmiség és középosztály a két világháború között. Dokumentumok. Budapest. (Szociológiai füzetek, 10.).
- Fekete-Páris A. (2003): A teleházmozgalom kibontakozása a Dél-Dunántúl régiójában. Területi Statisztika. 43(6): 566–568.
- Ferge Zs. (1978): Utószó. In: Bourdieu, P.: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Gondolat, Budapest. 403–431. (Társadalomtudományi Könyvtár).
- Ferge Zs. (1991): Variációk a társadalmi integráció témájára (Szociálpolitika és társadalom). T-Twins, Budapest.
- Ferge Zs. (1998): A civilizációs folyamat fenyegetettsége. Akadémiai székfoglaló előadás. 1998. december 9. Kézirat.
- Ferge Zs. (2000): A társadalom pereme és az emberi méltóság. Esély, 2000/1. 42–48.
- Ferge Zs. (2003): A kétsebességű Magyarország. ELTE TáTK Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék. Budapest.
- Ferge Zs. (2017): Magyar társadalom- és szociálpolitika 1990–2015. Osiris, Budapest.
- Fleischer T. (2000): Régiók, határok és hálózatok. In: Szónokyné Ancsin G. (szerk.): Határok és régiók. Nemzetközi földrajzi konferencia, Szeged, 1999. november 29–30. JATEPress, Szeged. 65–76.
- Florida, R. (2002): Creative Class War. https://ranaflorida.com/articles/01-02-04_Washington_%20Monthly.pdf (Letöltés ideje: 2019. 11. 20.)
- Florida, R. (2002): The Rise of the Creative Class. <https://washingtonmonthly.com/magazine/may-2002/the-rise-of-the-creative-class/> (Letöltés ideje: 2019. 11. 20.)
- Fónai M. – Filepné Nagy É. (2002): Egy romakutatás főbb eredményei. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye. Szociológiai Szemle, 3: 91–115.
- Földi Zs. (2004): A Coleman-modell alkalmazásai lakókörnyezeti kutatásokban. Tér és Társadalom. 18(1): 43–58.
- Fukuyama, F. (2000): A nagy szétbomlás. Európa Kiadó, Budapest.
- Füleki D. (2001): A társadalmi kirekesztés és befogadás indikátorai. Szociológiai Szemle, 2: 84–95.
- Homoki A.: A gyermekvédelmi gondozottak reziliencia a Dél-Alföldi és az Észak-Alföldi régióban. Doktori (PhD) értekezés. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/201731/doktori_disszertacio_2014_Homoki_Andrea_2003_verzio_t.pdf?sequence=7&isAllowed=y (Letöltés ideje: 2020. 03. 10.)

- Jakobi Á. (2002): A területi egyenlőtlenségek új elemei az információs társadalomban. Regionális Tudományi Tanulmányok 7., 55–84. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest.
- G. Etényi N. (2004): Nyomtatott hírek a 17. században – információk Magyarországról korabeli német újsághírekben. In: Z. Karvalics L. – Kis K. (szerk.): Információáramlás a kora újkorban. Gondolat – Infonia Alapítvány, Budapest, (Információtörténelem). 47–57.
- G. Fekete É. (2001): Innovációk keletkezése és terjedése kistérségi fejlesztésekben. In: Együtt! – de hogyan? Innovációk a kistérségi fejlesztésekben. MTA Regionális Kutatások Központja, Miskolc–Pécs. 92–107.
- G. Fekete É. (2005): Cigányok a Cserehát–Hernád–Bódva vidéken. Tájéegységi elemzés. In: Baranyi B. (szerk.): Roma szegregációs folyamatok a csereháti és dél-baranyai kistérségekben. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Budapest. 53–83.
- G. Fekete É. (2013): Integrált vidékfejlesztés. Miskolc. <https://gtk.uni-miskolc.hu/files/5017/Integr%c3%a1t%20vid%c3%a9kfejleszt%c3%a9s.pdf?fbclid=IwAR1tXdtA1l3RmRjDihuyLj5SukiUjpZm1MccxZ2e1U3gn90bwkrWQ0G-HAQ> (Letöltés ideje: 2020. 01. 27.)
- G. Márkus Gy. (2003): A „Harmadik Út” és a globális kapitalizmus megszelídítése. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/vifaost/a01-02230.pdf>, (Letöltés ideje: 2019. 11. 10.)
- Gächtner, A. – Wolfgruber, I. (2005): „Sozialkapital”. In: Einführung in die Entwicklungssoziologie. Themen, Methoden, Analysen. Hrsg. von F. Kolland, A. Gächtner. Mandelbaum Verlag, Wien. 171–190.
- Gazsó F. – Laki L. (2004):. Fiatalok az újkapitalizmusban. Napvilág, Budapest. 216.
- Gayer Gy. (1991): Zöldkereszt – a produktív szociálpolitikai koncepció része. In: Török T.-né (szerk.): Család és alkohol. Budapest. 11–38.
- Gerschenkron, A. (1984): A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Gondolat, Budapest.
- Giddens, A. (1994): Time, Space and Regionalisation. In: Social Relations and Spatial Structures. MacMillan, London. 265–295.
- Giddens, A. (2005): Elszabadult világ. Hogyan alakítja át életünket a globalizáció? Napvilág, Budapest.
- Glatz F. (2000): Információs társadalom. Az ipari-technikai forradalmak természetéről. In: Demetrovics J. – Keviczky L. (szerk.): Az információs társadalom. MTA, Budapest. 13–26. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. VI. A közlekedés, hírközlés és az informatika fejlesztése).

- Graham, S. (2000): Bridging Urban Digital Divides? Urban polarization and Information and Communications Technologies (ICT): Current Trends and Policy Prospects. Background paper for the United Nations Centre for Human Settlements (UNCHS), New York.
- Granovetter M. (1991): A gyenge kötések ereje. Hálózatzelmélet felülvizsgálata. In: Angelusz R. – Tardos R.: Társadalmak rejtett hálózata. Magyar Közvéleménykutató Intézet, Budapest. 371–400.
- Gyáni G. (1994): A szociálpolitika múltja Magyarországon. Budapest.
- Gyáni G. – Kövér Gy. (2003): Jótékonyág és szociálpolitika. In: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris tankönyvek. Budapest, 363–378.
- Győri-Nagy S. (2003): Jövőkép(esség)ek. Iskolavizsgálat Kállón. Gödöllő: A Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány Kölcsey Intézete,
- Habermas, J. (1993): A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Századvég – Gondolat, Budapest.
- Habermas, J. (1998): Filozófiai diskurzus a modernségről. Budapest, Helikon.
- Hadas M. (2002): A libido academica narcizmus (Pierre Bourdieu: Férfiuralom). http://www.replika.hu/system/files/archivum/replika_47-48-13_hadas.pdf (Letöltés ideje: 2020. 03. 01.)
- Haggett, P. (1991): Geographie – Eine moderne Synthese. UTB, Stuttgart. http://www.mygeo.info/skripte/skript_bevoelkerung_siedlung/rela2.htm (Letöltés ideje: 2019. 09. 01.)
- Hajnal I. (1936): Az újkor története. Révai Testvérek Kiadása, Budapest.
- Hankiss E. (1989): Kelet-európai alternatívák. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Hankiss E. (1998): Az emberi kaland. Helikon, Budapest.
- Hankiss E. (2002): Új diagnózisok. Osiris, Budapest.
- Hervainé Szabó Gy. (2014): A konfliktusok és társadalmi mozgalmak a jól-lét kontextusában: elméleti és módszertani keretek. 7–24. In: Hervainé Dr. Szabó Gy. – Folmeg M. (szerk.): Társadalmi válságok, konfliktusok a jól-lét kontextusában. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár.
- Horváth Gy. (2000): Partnerség az Európai Unió regionális politikájában. Tér és Társadalom. 14(1): 1–10.
- Horx, M. (2003): Aufstieg der „Kreativen Klasse“. Die herrschende Schicht des Wissenszeitalters formiert sich In: Zukunftsregionen Europas. Eine Studie des Zukunftsinstituts, <https://www.yumpu.com/de/document/view/22322412/aufstieg-der-kreativen-klasse-matthias-horx> (Letöltés ideje: 2019. 12. 01.)
- Howard, C. F. (1903): Spencer Herbert synthetikus filozófiájának kivonata. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest. (Társadalomtudományi Könyvtár).

- Hradil, S. (1992): Régi fogalmak és struktúrák. Milió-, szubkultúra- és életstílus-kutatás a 80-as években. In: Andorka R. – S. Hradil – J. L. Peschar (szerk.): Társadalmi rétegződés. Aula, Budapest. 347–387.
- Hronszky, I. (1990): Soziale Grenzen der Technikentwicklung. In: Soziale Grenzen des technischen Fortschritts. Vergleiche quer durch Europa. Herausgeber: J. Hochgerner. Falter Verlag, Wien. 59–68.
- Hüsing, T. (2003): Zunehmendes Nord-Süd Gefälle der digitalen Spaltung in der EU. In: Informationsdienst Soziale Indikatoren. Ausgabe 30. Juli www.gesis.org. (Letöltés ideje: 2003.11. 26.)
- Jakobi Á. (2002): A virtuális világ terei. Reflexiók Mészáros Rezső A kibertér társadalomföldrajzi megközelítése című tanulmányához. Magyar Tudomány, 11. 1482–1491.
- Jász K. – Szarvák T. (2004): Iskolai végzettség, képzettség, az oktatás és a képzés intézményrendszere és a kulturális hagyományok a Tisza völgyében. In: A Tisza-térség integrált területfejlesztési, vidékfejlesztési és környezetgazdálkodási koncepciója és programja. Helyzetelemzés. Vezető tervezők: Lányiné Fogarasi K. – Göncz A. – Szoboszlai Zs. Váti Kht., Budapest, 118–134.
- Jász K. – Szarvák T. (2005): Az esélyegyenlőségi politika Janus arca. Kistéleplések, társadalmak, konfliktusok. Politikatudományi Szemle, 14(2): 135–156.
- Jász K. – T. Hargitai J. – Szarvák T. – Szoboszlai Zs. (2005): A szociális tervezés regionális aspektusai. Tér és Társadalom, 19(1): 65–80.
- Juznic, P. (1990): Informationsgesellschaft zwischen Kapitalismus und Sozialismus. Ideologische Begrenzungen der technischen Entwicklung. In: Soziale Grenzen des technischen Fortschritts. Vergleiche quer durch Europa. Herausgeber: J. Hochgerner. Falter Verlag, Wien. 69–81.
- Kaiser T. (szerk.): Jó Állam Jelentés 2018. https://joallamjelentes.uni-nke.hu/2018_pages/pdf-serve/non-compress/web_PDF_JAJ_2018.pdf (Letöltés ideje: 2019. 04. 01.)
- Kálmán É. – Patkós Cs. – Szarvák T. (2004): Jász-Nagykun-Szolnok megye regionális kapcsolatai és lehetőségei. MTA RKK ATI Szolnoki Társadalomkutató Csoport, Szolnok. Kézirat.
- Kanalas I. (2000): Az információs-kommunikációs technikák terjedésének regionális különbségei Magyarországon. Tér és Társadalom 14(2–3): 159–172.
- Kanalas I. (2003): A megyék versenyképessége az információs társadalomban. In: Nagy G. – Kanalas I. (szerk.): Régiók az információs társadalomban. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét. 50–76.
- Kanalas I. (2004): Jász-Nagykun-Szolnok megye információs kommunikációs helyzete és információs aktivitásának néhány területi jellemzője. Területi Statisztika, 44(1): 56–71.
- Kanalas I. (2005): Új kihívások az Alföld felsőoktatási rendszerében. In: Nagy E. – Nagy G. (szerk.): Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti

- periférián. III. Alföld-kongresszus előadásai. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba. 280–285.
- Kanalas I. – Szarvák T. (2004): A quaterner szektor. In: A Tisza-térség integrált területfejlesztési, vidékfejlesztési és környezetgazdálkodási koncepciója és programja. Helyzetelemzés. Vezető tervezők: Lányiné Fogarasi K. – Göncz A. – Szoboszlai Zs. Váti Kht., Budapest. 233–243.
- Kanalas I. – Szarvák T. – T. Hargitai J. (2002): Jász-Nagykun-Szolnok Megye Információs társadalomra való felkészítésének stratégiája és operatív programja. MTA RKK ATI Szolnoki Társadalomkutató Csoportja, Szolnok. Kézirat.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2007): Túlélési stratégiák. Társadalmi adaptációs módok. Kossuth, Budapest.
- Karácsony A. (1995): Bevezetés a tudásszociológiába. Osiris–Századvég, Budapest.
- Kasvio, A. (1999): Az információs társadalom kialakulása mint a legfontosabb társadalomkutató program. Harmadik Évezred Alapítvány Stratégiakutató Intézet, Nagykovácsi. (Nemzet és Stratégia Füzetek, 4.).
- Kemény I. – Janky B. (2003): A 2003. évi cigány felmérésről In: Kállai E. (szerk.): A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején. Kutatási gyorsjelentések. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.
- Kemény I. – Janky B. – Lengyel G. (2004): A magyarországi cigányok. Gondolat–Infonia, Budapest.
- Kerényi A. – Fazekas I. – Szabó Gy. (2000–2001): A környezetvédelem társadalmi megítélése a Tisza mentén – egy kérdőíves felmérés európai összehasonlításokkal. Alföldi Tanulmányok. XVIII. 141–161.
- Kiss G. (1997): Korunk alapszavai – szociológiai tanulmányok. Nullpont Kulturális Egyesület, Debrecen.
- Kiss J. P. (1998): Vonzásvizonyok és térkapcsolatok Csongrád megyében. Alföld II. Kutatási Program. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét. Kézirat.
- Kiss J. P. (2003): Az Alföld helyzetének változása. In: Várossiker alföldi nézőpontból. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 39–47.
- Kiss D. et al.: „Jelenlét” – a roma integrációt szolgáló fejlesztések megalapozása, szociális munka kirekesztett közösségekben, szegregátumokban. Magyar Máltai Szeretetszolgálat.
- Kitzinger D. (2000): A morális pánik elmélete. Replika. 40: 23–48.
- Kókai S. (1999): Az Alföld vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. század közepén. Bessenyei György Kiadó, Nyíregyháza. (Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv, 7.).

- Kolland, F. (2005): Entwicklung und sozialer Wandel im globalen Kontext. In: Einführung in die Entwicklungssoziologie. Themen, Methoden, Analysen. Herausgeber: F. Kolland, A. Gächtner. Mandelbaum Verlag, Wien. 9–41.
- Kolosi T. (1987): Előszó. In: Peremhelyzetek. Műhelytanulmányok. Budapest. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet. 5–9.
- Kolosi T. (2000): A terhes babapiskóta. Osiris, Budapest.
- Kornai J. (1993): A szocialista rendszer – Kritikai politikai gazdaságtan. Heti Világgazdaság Kiadói Kft., Budapest.
- Korompainé Szalacsi Rács M. (1973): Hajdú-Bihar Megye Sajtóbibliográfiája 1843–1970 – KLTE Könyvtára, Debrecen. (Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának bibliográfiái kiadványai, 1.).
- Kovács A. D. – Farkas J. – Perger É. (2015): A vidék fogalma, lehatárolása és új tipológiai kísérlete. Tér és Társadalom 29(1): 11–34.
- Kovács G. – Szarvák T. (2019): Az esélyteremtés társadalmi-települési környezete. MaHolnap – Társadalmi Felzárkózási Szemle, 9–11. https://tamogatott-fejlesztések.szgyf.gov.hu/2014-20/phocadownload/EFOP161/szakmai_magazin_2019_07_29.pdf (Letöltés ideje: 2019. 08. 20.)
- Kovács K. – Váradi M. M. (2003): Hozzászólás egy nem létező tanyavítához. In: Kovács T. (szerk.): VI. Falukonferencia. A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. 279–285.
- Kovács T. (2003): Vidékfejlesztési politika. Dialóg Campus, Budapest–Pécs. (Dialóg Campus szakkönyvek).
- Kovács Z. (2001): Társadalomföldrajzi kislexikon. Műszaki Kiadó, Budapest.
- Kovách I. (2005): Kistérségek összehasonlítása – adatok a kistérségekről. In: Kovách I. (szerk.): A civil szervezetek és a területfejlesztési politika. A civil szféra területfejlesztési intézményekkel való együttműködésének tapasztalatai. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest. (Műhelytanulmányok, 2005/4.). <http://mek.oszk.hu/03400/03406/html/> (Letöltés ideje: 2019. 08. 20.)
- Kovách I. (2012): A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum, Budapest.
- Kovách I. (2013): A felemelkedő projektosztály. In: Czibere I. – Kovách I. (szerk.): Fejlesztéspolitika-vidékfejlesztés. Debreceni Egyetemi Kiadó. 157–168.
- Kozma J. – Csoba J. – Czibere I. (2004): Helyi társadalmak, kirekesztettség és szociális ellátások. Lehetőségek a kirekesztődött társadalmi csoportok érdekérvényesítési esélyeinek javítására a helyi társadalmakban. Debrecen.
- Kozma T. (2002): Határokon innen, határokon túl. Regionális változások az oktatásban. Oktatókutató Intézet–Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Kulcsár K. (1985): A modernizáció fogalma és helye a kelet-közép-európai fejlődésben. In: Kulcsár K.: A modernizációs és a magyar társadalom. Magvető, Budapest. 14–70.

- Kumar K. (1995): *From Post-industrial to Postmodern Society: New Theories of the Contemporary Worlds*. Blackwell, Oxford.
- Ladányi J. (1988): A lakóhelyi szegregáció alakulása Budapesten 1930 és 1980 között. *Valóság*, 31(3): 70–81.
- Láng S. – Letenyei L. – Siklós V. (2003): Információs technológia diffúzió. Információs technológia és szakismeretek terjedése a Kaposvári kistérségben. In: Lengyel Gy. (szerk.): *Információs technológia és helyi társadalom*. II. BKÁE, Budapest. 5–28.
- László G.-né – Szarka Á. (2002): Szabolcs-Szatmár-Bereg megye sajtóbibliográfiája (1845–2000). Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár, Nyíregyháza.
- Leborgne, D. – Lipietz, A. (1991): Two social strategies in the production of new industrial Spaces. In: G. Benko – M. Dunford (eds.): *Industrial change and regional development: the transformation of new industrial spaces*. London, 27–49.
- Lengyel Gy. – Nagy B. (szerk.) (2000): *Az európai integráció társadalmi feltételei és hatásai*. Szociológiai tanulmányok. Aula, Budapest. 171–183.
- Lengyel Gy. – Lőrincz L. – Siklós V. – Füleki D. (2002): *Hidak a digitális szakadék fölött*. http://www.artefaktum.hu/oktatashoz/internet06osz/06_digszak/lengyel_lorincz_siklos_fuleki.pdf (Letöltés ideje: 2020. 02. 20.)
- Lengyel I. (2003): *Verseny és területi fejlődés*. JATEPress, Szeged.
- Lengyel I. (2017): A régiók versenyképességének piramismodellje. Az eredeti koncepciótól a 13 nyelvre lefordított változatokig. In: *MergedFile* (u-szeged.hu) (Letöltés ideje: 2020. 01. 05.)
- Letenyei L. (2005): *Településkutatás. A települési és térségi tervezés társadalomtudományos alapozása*. L'Harmattan, Ráció Kiadó, Budapest.
- Letenyei L. (2010): TeTT társadalmi egyeztetés módszertan. In: Letenyei L. – Sándor Cs. (szerk.): *Kortárs városfejlesztési modellek I. Intézményi és gazdasági modellek, társadalmi vizsgálat*. TeTT könyvek. 93–120.
- L. Ritók N. (2017): *Láthatatlan Magyarország*. Tea Kiadó, Budapest.
- Magyary Z. – Kiss I. (1939): *A közigazgatás és az emberek. Ténymegállapító tanulmány a Tatai Járás közigazgatásáról*. Magyar Közigazgatástudományi Intézet, Budapest.
- Magyary Zoltán munkássága. 1988. május 28-án Tatán rendezett tudományos ülés előadói anyaga. Szerk.: Gyenisné Landeszló E. – Homorjai J. Komárom Megyei Múzeumok Igazgatósága. Tata, 1990.
- Márkus I. (1986): Egykori mezővárosaink jelene és jövője. In: Novák L. – Selmeczi L. (szerk.): *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Arany János Múzeum, Nagykőrös. 679–695. (Az Arany János Múzeum Közleményei, 4.).

- Marshall, A. (1920): Principles of Economics: an introductory volume. MacMillan, <http://www.marxists.org/reference/subject/economics/marshall/index.htm> (Letöltés ideje: 2020. 01. 05.)
- Mau, S. – Verwiebe, R. (2009): Die Sozialstruktur Europas. UVK Verlagsgesellschaft GmbH, Konstanz.
- McLuhan, M. (1964): Understanding Media. The Extensions of Man. University of Toronto Press, Toronto.
- Mészáros J. – Harcsa I. (szerk.) (2010): A krízis mint esély. Andorka-konferencia. Barankovics István Alapítvány–Gondolat, Budapest.
- Mészáros R. (1994): A település térbelisége. JATEPress, Szeged.
- Mészáros R. (2000): A társadalomföldrajz gondolatvilága. SZTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged.
- Mészáros R. (2001): A kibertér társadalomföldrajzi megközelítései. Magyar Tudomány, 7: 769–779.
- Mészáros R. (2002): Néhány megjegyzés Jakobi Ákos A virtuális világ terei című tanulmányához. Magyar Tudomány, 11: 1492.
- Mészáros R. (2003): Kibertér. Hispánia Kiadó, Szeged.
- Mészáros R. (2006): A társadalomföldrajz és a regionális tudomány Magyarországon. Magyar Tudomány, 1: 21–28.
- Molnár M. (2002): Esztergár Lajos szociálpolitikája főbb műveinek tükrében. In: Pécsi Szemle. Várostarténeti folyóirat, 5: 71–82.
- Molnár Sz. (2002): A digitális írástudásban élenjárók és lemaradók közötti szakadék társadalompolitikai kihívásai napjainkban. A digitális megosztottság értelmezési kerete. – Információs Társadalom, 2(4): 82–101.
- Murányi I. – Péter J. – Szarvák T. – Szoboszlai Zs. (2000): Civil Organisations and Regional Identity in the South Hungarian Great Plain. Centre for Regional Studies, Pécs. (Discussion Papers, 33.).
- Murányi I. – Szoboszlai Zs. (2000): Szolnok értelmiségmegtartó képessége leendő diplomások körében. MTA RKK ATI Szolnoki Társadalomkutató Csoport, Szolnok. Kézirat.
- Muzslay I. S. J. (1997): Az egyház szociális tanítása. Márton Áron Kiadó, Budapest.
- Nagy G. (2004): Rendhagyó recenzió Mészáros Rezső: Kibertér – A földrajzi tudás új dimenziói című könyvéről. Tér és Társadalom, 18(1): 145–153.
- Nagy G. – Szarvák T. (2003): Információs társadalom stratégiák. In: Nagy G. – Kanalas I. (szerk.): Régiók az információs társadalomban. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét. 127–139.
- Negroponte, N. (2002): Digitális létezés. Typotex, Budapest.
- Nikodémus A. (1991): A térbeli diffúzió problémája és alkalmazási lehetőségei. Földrajzi Értesítő, 1–2: 7–24.

- Nemes Nagy J. (1984): Területi egyenlőtlenségi mutatók. In: Sárosi T. T. (szerk.): Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban. Akadémiai, Budapest. 65–79.
- Nemes Nagy J. (2001): Az ezredvég regionális folyamatai Magyarországon: átfogó átalakulás – egyedi fejlődési pályák. In: Maarten K. – Nemes Nagy J. (szerk.): Helyi fejlődés, intézmények és konfliktusok a magyarországi átmenetben. ELTE regionális Földrajzi Tanszék, Budapest. 23–35. (Regionális tudományi tanulmányok, 5.).
- Nemes Nagy J. (2002): A versenyképesség mérésének módszertana. <http://w3.rkk.hu/kon/nemes.html> (Letöltés ideje: 2020. 11. 30.)
- Nemes Nagy J. (szerk.) (2005): Regionális elemzési módszerek. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport. Budapest. (Regionális tudományi tanulmányok, 11.)
- Norris, P. 2001: Digital Divide? Civic Engagement, Informatin Poverty and the Internet in Democratic Societies. Cambridge University Press, New York.
- Nyíri K. (2000): Globális társadalom, helyi kultúra. Filozófiai vázlat. In: Demetrovics J. – Keviczky L. (szerk.): Az információs társadalom. MTA, Budapest. 43–64. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. VI. A közlekedés, hírközlés és az informatika fejlesztése).
- Obádovics Cs. – Kulcsár L. (2003): A vidéki népesség humánindexének alakulása Magyarországon. Területi Statisztika, 6(4): 303–323.
- Offe, C. (1989): A munkaerőpiac jövője. Szociológiai Figyelő. http://lakatos.free.fr/page20/Szociologia/page31/files/page31_7.htm (Letöltés ideje: 2020. 01. 10.)
- Paasi, A. (2001): Europa as a social progress and discourse. Considerations of place, boundaries and identity. European Urban and Regional Studies. 8(1): 7–28.
- Paládi-Kovács A. (1984): Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. In: Kunt E. – Szabadfalvy J. – Viga Gy. (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Észak-Kelet-Magyarországon. Miskolc. 61–73.
- Pálmai Z. (1999): A technológiai fejlődés sajátossága. INCO, Első magyar internetes folyóirat az információs korról. <http://www.inco.hu/inco1/innova/cikk2.htm> (Letöltés ideje: 2019. 12. 06.)
- Patkós Cs. – Varró B. (összeállította) (2015): Képességalapú közösségfejlesztés avagy Ábécéskönyv önmagunk sárból történő kihúzására. Agria Geográfia Alapítvány 39.
- Perrons, D. (2004): Understanding Social and Spatial Divisions in the New Economy: New Media Clusters and the Digital Divide. In: Economic Geography. 80(1): 45–61.

- Perczel Gy. (1996): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. Eötvös, Budapest.
- Pethő B. (szerk.) (1992): A posztmodern (szöveggyűjtemény). Gondolat, Budapest.
- Piketty T. (2015): A tőke a 21. században. Kossuth, Budapest.
- Pintér R. (2003): Magyarország – a rejtőzködő információs társadalom tézise. In: eVilág: Az információs társadalom folyóirata. 2(10): 4–8.
- Pintér R. (2004): A magyar információs társadalom fejlődése és fejlettsége a fejlesztők szempontjából. Szociológiai doktori (PhD) értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar, Budapest.
- Pintér R. – Hammer F. (2001): Médiafogyasztás és médiahasználati szokások Magyarországon. Word Internet Projekt Kutatási Gyorsjelentés. TÁRKI Budapest, 2001.
- Pokol B. (1988): A szociológiaelmélet új útjai. Akadémiai, Budapest.
- Pokol B. (1995): Modern francia szociológiaelméletek. Budapest. <http://mek.oszk.hu/02000/02027/02027.htm> (Letöltés ideje: 2019. 07. 01.)
- Porat, M. U. (1977): The Information Economy. DC, Washington.
- Rác K. (2009): Útban a szociális gazdaság felé? Beszámoló egy produktív szociálpolitikai program eddigi eredményeiről. http://epa.oszk.hu/02900/02943/00042/pdf/EPA02943_kapocs_2009_3_02.pdf (Letöltés ideje: 2019. 10. 01.)
- Rechnitzer J. (1993): Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs.
- Richta, R. et al. (1969): Civilization at the Crossroads: Social and Human Implications of the Scientific and Technological Revolution. White Plains, International Arts and Sciences Press, New York.
- Rodriguez, F. – Wilson, E. J. (2000): Are Poor Countries Losing the Information Revolution? University of Maryland at College Park,
- Sándor I. – Végh L.-né (2004): A Vásárhelyi Terv továbbfejlesztésével érintett kistérségek jellemzői. Területi Statisztika, 7(5): 459–476.
- Sayer, A. (1992): Method in Social Science: A realist approach. Routledge.
- Schumpeter, J. A. (1930/1980): A gazdasági fejlődés elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Schwartz Gy. (2007): Az aprófalvak és a mezőgazdaság. In: Kovács T. (szerk.): A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás után. VII. Falukonferencia. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 113–120.
- Schwartz Gy. (2008): „Ide elkötelezett emberek kellene, akik élhető falvakat akarnak”. In: Váradi M. M. (szerk.): Kistelepülések lépéskényszerben. Új Mandátum, Budapest, 282–323.
- Segesváry V. (2002): Globalizáció, hegemonia és a harmadik évezred politikai újrendeződése; ezek egyes regionális vonatkozásai. Tér és Társadalom, 16(4): 1–24.

- Sik E. (1988): Az örök kaláka. Gondolat, Budapest.
- Simai M. – Gál P. (2000): Új trendek és stratégiák a világgazdaságban. Akadémiai, Budapest.
- Sinka R. (2004): Gondolatok az információs társadalom földrajzi diskurzusához. SZTE TTK Gazdasági és Társadalmi Földrajzi Tanszék, Szeged.
- Smahó M. (2005): Szabadalmi bejelentések regionális különbségei. In: Buzás N. (szerk.): Tudásmenedzsment és tudásalapú gazdaságfejlesztés. JATEPress, Szeged. 254–265.
- Süli-Zakar I. (1991): Mélyülő szakadék két országrész között. In: Juss. Társadalomelméleti és Kulturális Szemle, 4(2): 18–23.
- Süli-Zakar I. (1992): Kelet-Magyarország: permanens válságterület. In: Juss. Társadalomelméleti és Kulturális Szemle, 5(4): 40–49.
- Süli-Zakar I. (1993): A társadalmi-gazdasági innovációk diffúziója. Jász-Nagykun-Szolnok megye közép-tiszavidéki kistérségében. MTA RKK Szolnoki Társadalomkutató Csoport, Szolnok. Kézirat.
- Süli-Zakar I. (1998): Területfejlesztés – vidékpolitika. In: A Falu, 13(3): 65–70.
- Süli-Zakar I. (1998): Vonzásvizonyok és térkapcsolatok Hajdú-Bihar megyében. Alföld II. Kutatási Program. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét. Kézirat.
- Süli-Zakar I. (2001): A határmentiség az euroatlanti folyamatok tükrében, különös tekintettel a Kárpátok Eurorégió működési területére. In: Baranyi B. (szerk.): A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. 26–55.
- Süli-Zakar I. (2002): Borders and Border regions in East Central Europe. In: Süli-Zakar, I. (ed.): Borders and Cross-Border Co-operation in the Central European Transformation Countries. DE Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 18–32.
- Süli-Zakar I. (2004): A Sárréti kistérség terület-és településfejlesztésének társadalomföldrajzi alapjai és stratégiai irányai. DE Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen. (Területfejlesztés Hajdú-Biharban sorozat, 9.).
- Süli-Zakar I. (szerk.) (2003): A terület-és vidékfejlesztés alapjai. Dialóg Campus, Budapest–Pécs. (Dialóg Campus tankönyvek, Studia geographica).
- Smahó M. (2005): Szabadalmak, szabadalmi bejelentések és területi innovatívítás Magyarországon. Tér és Társadalom. 19(3–4): 61–79.
- Szabó L. (1998): Szolnok város művelődéstörténete. Jászkunság füzetek 11. Szolnok.
- Szalai J. (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. Szociológiai Szemle, 12(4): 34–50.
- Számadó R. (2014): Az inkluzív önkormányzat. <https://trello.com/c/JpA8j4Z6/918-szamado-roza-inkluziv-onkormanyzat-nke-2014> (Letöltés ideje: 2019. 02. 25.)

- Szarvák T. (1999): Az audio-vizuális kultúra állapota néhány kérdőíves vizsgálat tükrében 1997–1999. Szolnoki Tudományos Közlemények II. 1, 90–100.
- Szarvák T. (2000): Egyes leszakadó társadalmi csoportok modernizációs törekvései. Tér és Társadalom 14(1): 51–68.
- Szarvák T. (2001): Régiók az információs társadalomban. Szociológiai háttér tanulmány. MTA RKK ATI Szolnoki Társadalomkutató Csoport, Szolnok. Kézirat.
- Szarvák T. (2002): Munkavállalási stratégiák a munkanélküliek és az aktív dolgozók körében. In: G. Fekete É. (szerk.): A tartós munkanélküliség kezelése vidéki térségekben. MTA RKK Vidékfejlesztési Műhely, Miskolc–Pécs. 95–124.
- Szarvák T. (2003): Beszámoló a digitális kihívás konferenciáról. MTA RKK ATI Szolnoki Társadalomkutató Csoport, Szolnok. Kézirat.
- Szarvák T. (2003): A későn jövőek hátránya. A digitális forradalom jellemzői a földprogramos kedvezményezett körében. In: Szoboszlai Zs. (szerk.): Cigányok a szociális földprogramban. Budapest, Gondolat. 97–114. (Szolnoki Szociális Műhely).
- Szarvák T. (2003): Szolnok: az alulról építkező fejlődési út esélyei. In: Timár J. – Velkey G. (szerk.): Várossiker alföldi nézőpontból. Békéscsaba–Budapest, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, MTA Társadalomkutató Központ. 163–187.
- Szarvák T. (2004): „Poverty as a conflict” – the opinion of the clients of the social supply network in the North Great Plain. In: Süli-Zakar, I. (ed.): Cross-border Co-operations – Schengen Challenges. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 136–138.
- Szarvák T. (2005): A roma társadalmi csoportok digitális tőkéje. In: Nagy E. – Nagy G. (szerk.): Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periferián. III. Alföld Kongresszus. Nagyalföld alapítvány, Békéscsaba. 171–178.
- Szarvák T. (2006): Regionalizációs attitűdök a „muszáj vármegyében” prominens területi szereplők tapasztalatai alapján. Comitatus. 16. Közlésre elfogadva.
- Szarvák T. (2006): A digitális egyenlőtlenségek területi és társadalmi összefüggései az Alföldön. Debreceni Egyetem, Debrecen. (Doktori értekezés).
- Szarvák T. (2014): Néhány gondolat a szociális továbbképzési rendszer modernizációjához. Kapocs 13(1): 50–53.
- Szarvák T. – Szoboszlai Zs. (2000): A technológiai fejlesztési övezetek szerepe a térségfejlesztésben. In: Varga Cs. (szerk.): Incopark: technológiai fejlesztési övezet programja Pest megyében. HÉA Stratégiakutató Intézet, Nagykövácsi. 129–146.
- Szarvák T. – Szoboszlai Zs. (2001): Ifjúsági életmód és szokásvizsgálat Jászberényben. In: Pethő L. (szerk.): Jászszági évkönyv. Jászszági Évkönyv Alapítvány, Jászberény. 120–131.
- Szarvák T. – Szoboszlai Zs. (2003): A produktív szociálpolitika szerepe a társadalmi konfliktusok csökkentésében a roma/nem roma népesség körében.

- OKTK kutatás zárójelentése. MTA RKK ATI Szolnoki Társadalomkutató Csoport, Szolnok. Kézirat.
- Szegregált lakókörnyezetben élők felzárkózását segítő komplex program Lyukóvölgy-Gulyakúton (2015). Türr István Képző és Kutató Központ, Projekt kiadvány. Miskolc.
- Szelényi I. (1992): Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Akadémiai, Budapest.
- Szikra D. (2008): A szociálpolitika másik arca. Produktív szociálpolitika és a zsidótörvények. Élet és Irodalom 16., április 18.
- Szoboszlai Zs. (1993): Társadalmi innováció a Közép-Tiszavidéken. MTA RKK ATI Szolnoki Társadalomkutató Csoport, Szolnok. Kézirat.
- Szoboszlai Zs. (2002): A helyi demokrácia néhány jellemzője az eltérő településméretek tükrében. Comitatus, 12(4): 34–46.
- Szoboszlai Zs. (szerk.) (2003): Cigányok a szociális földprogramban. Gondolat, Budapest.
- Szoboszlai Zs. – Szarvák T. (2002): Kulturális Disputa A kulturális irányítás és az intézményrendszer vizsgálatának, valamint a kulturális esélyegyenlőség néhány kérdésének vizsgálata. MTA RKK ATI Szolnoki Társadalomkutató Csoport, Szolnok. Kézirat.
- Szoboszlai Zs. – Szarvák T. (2006): Idea vagy valóság? Az élethosszig tartó tanulás szociológiai megközelítései a roma társadalmi csoportok körében. In: Szakképzési és Felnőttképzési Kutatások a Jövőért. Tanulmánykötet. Nemzeti Szakképzési Intézet és a Nemzeti Felnőttképzési Intézet, Budapest. Megjelenés alatt.
- Szokoli E. (2014): Konfliktusok és társadalmi mozgalmak a jól-lét kontextusában: a kamattartozást felhalmozók mozgalma. 155–180. In: Hervainé Dr. Szabó Gy. – Folmeg M. (szerk.): Társadalom válságok, konfliktusok a jól-lét kontextusában. Székesfehérvár. Kodolányi János Főiskola.
- Tamás P. (1986): Információpolitika és társadalmi modernizáció. In: Jelkép. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont Folyóirata, 2: 5–23.
- Teperics K. (1996): Debrecen középiskoláinak szerepe a Tiszántúl humán erőforrásainak fejlesztésében. In: Süli-Zakar I. (szerk.): Tanulmányok Debrecen városföldrajzából III. Kossuth Lajos Tudományegyetem Társadalomföldrajzi Tanaszék, Debrecen. 267–279.
- Timár J. (1994): Előszó. In: Timár J. (szerk.): Az „alföldi út” kérdőjelei. Alföld Kongresszus. MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, Békéscsaba. 6.
- Timár, J. et al. (2005): Politics, society and economy in space: spatial processes in the era of transition in Hungary. In: Barta, Gy. – Fekete, É. G. – Szörényiné Kukorelli, I. – Timár, J. (eds.): Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition. Centre for Regional Studies, Pécs. 1–16.
- Thiel, A. (2003): Soziale Konflikte. Transcript Verlag, Bielefeld.

- T. Kiss T. (2000): A népművelőtől a kulturális menedzserig. Fejezetek a népművelőképzés fejlődéstörténetéből. Német Népiskolai Szövetség, Nemzetközi Együttműködési Intézete, Új Mandátum, Budapest.
- Tocqueville, A. (1993): Demokrácia Amerikában. Európa Kiadó, Budapest.
- Tóth A. (1994): Az Alföld-fejlesztés a törvényhozásban. In: Timár J. (szerk.): Az „alföldi út” kérdőjelei. Alföld Kongresszus. MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, Békéscsaba. 58–62.
- Tóth G. (2005): A magyarországi idegenforgalmi régiók. Területi Statisztika, 8(2): 147–162.
- Tóth I. Gy. (1986): Írásbeliség és szóbeliség a XVII.–XVIII. századi mezővárosokban. In: Novák L. – Selmeczi L. (szerk.): Falvak, mezővárosok az Alföldön. Arany János Múzeum, Nagykőrös. 373–384. (Az Arany János Múzeum Közleményei, 4.).
- Tóth J. (1986): Az alföldi mezővárosok esélyei településfejlődésünk új szakaszában. In: Novák L. – Selmeczi L. (szerk.): Falvak, mezővárosok az Alföldön. Arany János Múzeum, Nagykőrös. 733–744. (Az Arany János Múzeum Közleményei, 4.).
- Tóth J. (1988): Urbanizáció az Alföldön. Akadémiai, Budapest.
- Tóth J. (1991): Az Alföld elmaradottsága. In: Rakonczai J. (szerk.): Az Alföld jelene és jövője. Békéscsaba. 18–18. (Tisza Klub füzetek 1.).
- Tóth J. – Vuics T. (1998): Általános társadalomföldrajz. Dialóg Campus, Budapest–Pécs. (Dialóg Campus tankönyvek).
- Tönnies F. (1983): Közösség és társadalom. Gondolat, Budapest. 9–56. (Társadalomtudományi Könyvtár).
- Quah, D. T. (1996): Convergence as distributional dynamics (with or without growth). Technical Report 134, LSE Working Paper.
- Utasi Á. (2002): A bizalom hálóját. Mikrotársadalmi kapcsolatok, szolidaritás. Új Mandátum, Budapest.
- Vadász I. (1995.): A Közép-Tiszavidék kisvárosai a XIX–XX. században. A Közép-Tiszavidék központ jellegű településeinek szerepköre és vonzáskörzet-rendszere a XIX–XX. században. Damjanich János Múzeum, Szolnok–Tiszafüred. (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 54.).
- Váradi M. M. (szerk.) (2008): Kistelepülések lépéskényszerben. Új Mandátum, Budapest.
- Varga Cs. (2000): Vidékfejlesztés az információs korban. Agroinform Kiadóház, Budapest. (Vidékfejlesztők kiskönyvtára).
- Varga Cs. (2003): Új versenyképesség? Tézisek a versenyképességi paradigma-váltásról. Inco. Első magyar internetes folyóirat az információs korról. <http://www.inco.hu/inco9/infogazd/cikk1h.htm> (Letöltés ideje: 2019. 06. 01.)
- Varga Cs. (szerk.) (2005): Metaelmélet, metafizika. Stratégiakutató Intézet, Nagykövácsi. (Metaelméleti könyvek, 2.).

- Varga K. (1974): Tömegkommunikáció és modernizáció. TK. Szakkönyvtár, Budapest.
- Varró K. (2004): A régió mint diszkurzív termék. *Tér és Társadalom*, 18(1): 73–91.
- Virág T. (2010): Kirekesztve – Falusi gettók az ország peremén. Akadémiai, Budapest.
- Vitányi I. (1997): A magyar társadalom kulturális állapota. Maecenas, Budapest.
- Wallace, P. (2004): Az internet pszichológiája. Osiris, Budapest.
- Wallerstein, I. (1983): A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Gondolat, Budapest.
- Zapf, W. (2002): Modernizáció, jólét, átmenet. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest.
- Z. Karvalics L. – Dessewffy T. – Fábián Z. (szerk.) (2005): Internet.hu. A magyar társadalom digitális gyorsfényképe 2. Gondolat–Infonia Alapítvány, Budapest.
- Zoltán Z. (1976): Bizakodó Alföld. Kecskemét. (Forrás könyvek).
- Zoltán Z. (2001): Összefoglaló helyett... Az 1980-as és 90-es évek néhány jellemző vonása. In: Zoltán Z.: Alföldkutatás- és fejlesztés. Magyar Glóbusz Kiadó, Budapest. 314–326.
- Zongor G. (2019): A közszégi önkormányzatiság Magyarországon 1990 után napjainkig. In: Laki I. – Szabó T. (szerk.): Kényszerpályák és lehetőségek. A közszégi igazgatás és feladatellátás dimenziói napjainkban. Homo Oecologicus Alapítvány, Települési Önkormányzatok Országos Szövetsége, Budapest. 17–33.

* * *

SZARVÁK TIBOR szociológus, szociálpolitikus, a Debreceni Egyetem Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszékének adjunktusa, a Társadalmi Esélyteremtési Főigazgatóság osztályvezetője. Fő kutatási területei: fejlesztéspolitikai célok – települési megvalósítások, ifjúságszociológiai, periféria kutatások, társadalmi innováció

Táblázat- és ábrajegyzék

1. táblázat. A humán ökörendszer hét szintje. Funkciók és diszfunkciók	15
2. táblázat. A hatásterületek és a lehetséges dimenziók rövidtávú kapcsolata (saját szerkesztés)	64
1. ábra. A régiók, térségek és városok versenyképességének piramismodellje (Lengyel I. 2000)	32
2. ábra. A társadalmi felzárkózás hatásai a községekben a Coleman-modell alapján (saját szerkesztés)	70
3. ábra. Humán erőforrás: szolgáltatás és bevonódás/toborzás tervezése (saját szerkesztés)	75
4. ábra. A társadalmi felzárkózás programok terület és vidékfejlesztést érintő tevékenységei I. (saját szerkesztés)	76
5. ábra. A társadalmi felzárkózás programok terület és vidékfejlesztést érintő tevékenységei II. (saját szerkesztés)	77
6. ábra. Településvezetői vélemények a szegregátumról egy online kutatás tükrében (Ditzendy K. A. et al. 2018)	81
7. ábra. Segítők, támogatók a szegregátumban egy online kutatás tükrében (Ditzendy K. A. et al. 2018)	84
8. ábra. A közösségi fókuszú fejlesztések, programok hatásainak folyamata Pincus és Minahan rendszerelemzési módszere alapján (saját szerkesztés)	85

■ ■ ■ A SOROZATBAN MEGJELENT KÖTETEK ■ ■ ■

1. Albert Fruzsina: Emberi kapcsolatok. *A személyes kapcsolat-hálózatok szociológiai szempontú elemzése*
2. Czibere Ibolya: Egyenlőtlenségek a vidéki társadalomban
3. Csizmady Adrienne: A városszociológia alapjai
4. Elekes Zsuzsanna: Rizikó-magatartások epidemiológiai megközelítésben
5. Kovách Imre: Vidékszociológia
6. Krémer Balázs: Kisebbségpolitika. *Szemponatok a kisebbségek társadalmi helyzetének és a kisebbségpolitikák értelmezéséhez, magyarázatához*
7. Murányi István: Fiatalok állampolgári szocializációja
8. Nagy Terézia: Differenciáltan a migrációról. *Migráns életek, élethelyzetek és a migráns élethelyzet keretei*
9. Sik Endre: A migráció szociológiája 3.0
10. Sik Endre: Traktátus a társadalomtudományok kutatási módszereiről gondolkodók számára
11. Szabari Vera: A történet szociológiája – *Kontextus és reflexivitás a szociológia örökségének feldolgozásában*
12. Szarvák Tibor: Adalékok a társadalmi felzárkózás szociológiájának értelmezéséhez. *Közösségi és egyéni szerepek, társadalmi meghatározottságok a vidéki Magyarországon*
13. Szalma Ivett – Takács Judit: Családszociológiai mozaik